

2/4сч/
М-Бенет

БІАРЛА- ГІЙІН ТОБА

НУРДИН
МУЗАЕВ

24/05. 2724

14.1 - 4.
14.1 - 4.
24.1.

Нурдин Музаев

БИАРЛА- ГИЙН ТОБА

ШПР23

Нохч-Галгайн
книжки издательство
Грозный 1976

Инвентарный № 1066

хало я артист, дешархо я хантоьхна пенсионер. Литературан чомехьчу тайпанех хьуна марзделларг муьлха ду тхуна цахууш дуьсур ду кьайлехь — психологически проза ю-техьа я лаамаман сурташ лепош йолу байташ ю-техьа, терза веддеш йолу стаммий эпонеин тархаш ю-техьа я газетийн фельетонаш ю-техьа хьуна дагайохнарш?..

Хметте а хьуна хлара дийцар дийца хлуьтту тхо, хлунда аьлча, юьххьерчу элпера дуьйна тлаьхьарчу тладам тле кхаччалц, хлара ценна, лестир доцуш долу, бакьдерг хиларна. Дуьйцийла йоццуш иштта делахь а, дладоллошехь тхо декхарийлахь ду хьобга длаханйта: юкьа-кера хьуна кхузахь ша тайпа адамаш а, глуллакхаш а карориг хилар — иштта дерш хила тарлуш хиларх теша хьуна сел хала а хир долуш. Схьахетарехь, и тайпа адамаш а, глуллакхаш а вайн лаьттахь цхьана а меттехь а доцу хийла хан ю. Амма, Тийначу эвлахь а, цу тле районни центрехь — Маьлхан-Ирзехь а, шайтланан неларан тлехьа деттарш, уьш хинца а халуш ду, цхьана а ларца а, бларца а доглуш а доццушехь!..

Дуй хьуна, хьоме дешархо, тешал хьо тхох. Схьа кховдадел тхобга хьайн жуьг. Аьжкенан хлюкху йовхачу суьйренца шершир вай, кьинош данза яцахь а, вешан дагна езаш йолчу эвла.

Сийлахьчу Джузеппе Вердин цларах йолу, дуккха а бахаман генаш долу, даьхний кхиоран совхоз ю кхузахь заза доккхуш. Ткьа, вайн хьомечу эвлахь цуьнан коьрта коитора а, глирсаш а бу. Тийначу эвлан цле нийса тиллина хилар хуур ду кху суьйренан тийналле ладобгича.

...Гонаха бляьрг тохахьа. Го бавккхина жорашкахь серлонаш, серлонаш, серлонаш... Хлюрш хлун цленош ду хьотту ахьа? Ой, и тле-кел динаришший? Иза суьйренан школа ю. Болх беш болу кетиьрхой бу оцу чохь доьцуш. Иза ахьа тамаша бен болчех дац. Иштта школаш дукха

ю гIаланашкахъ, эвлашкахъ, ярташкахъ. Хъуна-м хIара школа башха бе-берса а хета хир яц. Делахъ а, валохъа гергахъа гIо вай...

Вон дац классни цIа-м? Хъажал хъо — цхъа а гIант а давсса дац: кегиърхоша Иилманан мокхазех цIе етта, мокхаз цергашца огу. ДIахъажал, оцу хъалхарчу парти тIехъ Iаш йолу йоI гой хъуна? Ела къажар муха хета хъуна? Ткъа, цергаш! Мокхаз Иийшар-м хIун дара цаърца, цаърца-м маълхан хIуш санна атомаш а ахъалур ю!

Ткъа, оцу кхоалгIачу парти тIе а тевжина, тIийла ойла еш Iа жима стаг гой хъуна? Салман ву иза. Совхозан механически пхъалгIин слесарь. Хъе болуш кIант ву. Шен куьйгаш дашо а долуш. Цо стенан гIайгIанаш йо хойтту ахъа? Къона а, хъекъал долуш а волчуьнан — хъекъал долчун муххале а! — ца хуьлу ткъа гIийла ойланаш яи бахъанаш?

Юккъехула аьр вай, оха сатесна, хъоме дешархо, хIара книга йовшуш, набарна бага гIаттийна я велакъежна ца Iаш, цхъайолчу меттигаша хъоьга гIийла ойланаш а йойтург хиларе.

Делахъ а, ладогIахъа хъехархо йолчо бохуче:

— Тахана вай йолайо «Теория поля» цIе йолу метиг. Гравитационни а, электромагнитни а полийн цхъайолчу башхонех лаьцна хир ду вайн къамел. Шена чу ерзийначу муьлххачу а хIуманашна тIелаткъа таро йолчу, хаддаза дIайолчу меттигах поле олу классически физикехъ. Оцу хIумнашна поле Iаткъаре хъаьжжина хуьлу полен башхонаш Иилмано билгалъяхар. Ницкъ болуш йолу поле бохург Иилмане далоро маьрша бехира физикаш цхъа хIума вукха хIуманна Iаткъар «яьссаллехула» хила тарло бохучух, вовшашна генахъ йолу ши хIума вовшашна Iаткъа тарло бохучух. Iаламехъ делаш мел дерг а материальни хилар чIагIдечу естествознанин коьртачу законашца нийса цадогIу хIума шена геннахъ йолчу хIуманна Iаткъа тарлуш хилар...

И къамел деш ерг Кесират Султановна Казуева ю.

Районехъ унгаре тоблашха йолчу физикан хъехархочул дуккха а, дешархо йолчух тера ю иза шен кьорзачу кучаца.

Хьо кхийтин цо дуйцучух? Муха ца кхета, пхи пелг санна гучохь дерг ма ду иза! Хьажал вайна хьалхахь цхьа хлума, я «дегI» ду. И «дегI» — Салман ву. Цуьнга ма-хьабжжинехъ го вайна цунна Iеткъаш полен цхьа ницкъ хилар. Хлун ницкъ бу иза? Кесирата ма элира, полех дерг лору цуьнан Iаткъаре хьожий. Ткъа, вайн Салман глийла ойла еш ву шена хьалхарчу кехат тIе яз а деш: «Саша»... Шен хьекъал Iилманах тийсалучуьра юкбах а ца доккхуш Саша дагалацар а, цкъачуина йицъяр а, Салманан хьекъалан ша тайпа ницкъ бу. Кьона а, хаза а кIант оцу хьол тIе ваккхархьама, гуш ду, иза безаман нуьцкъан поле чуверзийна хила веза. Хьажал Iилма мел мехала ду! Зударша и Iилма карадерзийна, божаршна а хьобхуш.

— Поле а, ша ган я шех куьг тохан тарлуш мел йолу хлума а цхьатерра лору оцу полен хьокъехьчу хьолахойн теорис.

Тулг, латта, дечиг, буц, хи — иштта дIа кхин мел ерг а санна, физически дерг лору оцу теорис поле а, ген-геннара а тIехь, ши «дегI», ши предмет вовшашна Iаткъар гучадаккха аьтто беш дерг а цалоруш... Буьтур вай дешархой шайн хъехархочун гIоьнца и хьолахойн теори Iора яккха, лохур вай Саша. Ма реза хилла схьакхетар вара вайх Салман! Амма, и горгали бу-кха хIинца а беканза, урок ю дIайобдуш.

Саша, Сашенька, Сашок... Мичахь ю хьо? ХIа-а! Шен денваша Казуев Товсолта волчохь ма ю иза! Ткъа, и Товсолтин зуда Кесират хIинцале вайна евзаш ю. Тийначу эвлахь йина а, кхийна а ю Саша. ТIаккха, гIала а яхана гIишлошъярхойн техникум чекхъяккхира цо. Цул тIаьхьа заочии институте яхара. Хийла хан яьллачул тIаьхьа юха еана иза шен эвла, гIишлошъяр-

хойн отрядаца цхъаьна, гена йощуш нефтяникашна
чохь Изэ глшлош ян, керла поселок йилла. Кхузахь
нефтан хазна карийна.

Совхозан дохнан фермин заведующи волчу Казуев
Товсолтин ценош хлорш ду. И дло йистехъара кор Са-
ша чохь Іачу цІийнан кор ду. Иза ша цхъалха яц, шен
доттага йолчу Верица цхъаьна ю оцу оти чохь Іаш.
Чу бІаьрг тохий вай? Тамехь-м дац-кхи мехкарийн
отон корах чухежа. Амма, вайн дийцарехь гуш йолу
меттиг дІалаьшна долу адам дІадоллошехь довзийта
ма деза! Кханналц собар дан догІу? ХІан-хІа, тахана
дан тарлуш дерг кханенга тетта хъашт дац.

Гой хъуна? Наб еш Іуьллу... КІадъелла, миска, буй-
нахь книжка а йолуш набкхетта. Нисъелла юй? Гроз-
нехь хъовха, Москвахь а атта карош яц иштта ис-
баьхъаниг! Ерригсоюзни маьІна долуш хаза ю ала мегар
ду цунах. Маржа яІ, бІаьргаш бу-кха хъаббина. Стига-
лан бос мел сийна бу! Масала, декхначу майн беттан
дийнахь нохчийн лаьмнаш тІехь хуьлуш йолу стигал
схъа а эцна, тІаккха тийначу дийнан хІорд цунах нэ а
бина, и сирла сийна чорпа дика кега а йина, ласта а йи-
на, тІаккха дІа а хІоттийна, хъайитича... Иза стенна
дуьйцу... ЙогІур ю меттиг, гур хъуна!

Вай нехан корех чухьоьжжушехь, Салман шен цІа
вахана. ДІогарниг ду цуьнан цІа. Кхузара дІа пховал-
гІаниг. КІант ву къанъелла Калимат шеца а йолуш.
Дарц-мох иккхинчохь колхозан даьхний Іалашдеш, да-
нана делла иза висча, цунна да а, нана а хилла дІа-
хІоьттинарг ю иза. Хантоьхна цхъалха зуда яра Калимат
Салманан ялх шо а дуьзна далазчу муьрехь. Хало хий-
ла хийгира цо цуьнца. КІант хаьрцахъара лелаш вара,
кест-кеста школера юкъах а вуьйлуш. Ша вина хил-
лехь-м еттар а яра цо КІантана. Бо берана муха тухур
ю?

Ткъа, гуш ма ду хІинца Салман дерригеннах а кхе-
таш хилар. Къа а хеташ Іалашйо цо йоккха стаг. ХІара

мур тІекхаччалц йоккхачу стеган пенсех дехара и ший. ХІинца иза ша а дикка алапа оьцуш ву. КІеда корталл, чохь лело кІархаш, кучана кІади оьцуш йоккхачу стагана ма-хуьллу там бан гІерташ ву иза...

Хьажал, наб ца кхеташ цо хьогучуьнга. Ма керча-кха иза меттахь, дІа ха хорцуш, схьа ха хорцуш. Ницкъ болу поле ю шен болх беш. Ткъа, лампа хІунда латайо? ХІа-а, тумбочки тІера сурт схьаййци. Сел лерина хьаьнга хьожу и Салман? ХІаъа, Сашега-м хьаха хьожу... Ма Іетткъаш а хилла-кха и нуьщцкъан зІаьнарш... Кхаа, деа цІенойн тІултийн пенех чекх а юьйлуш кхунна Іетткъаш ма ю уьш: жима стаг вижа витац цара, меттара хьалауьйту, маца кхетар ю цунна наб? Кхетар а юй-техьа?.. ХІара бала шен зІаьнарех охьакхерстош ерг-м ю, шек а йоцуш, тийна наб еш Іуьллуш, халла хезаш шен довха са а доьлуш. Эола арфа лекхарх тера ду цуьнан тийна наб яр...

ДІадолош кхин стента хьовса вай, хьоме дешархо?

Совхозан директоран Савелий Лукич Приходченкон цІа ду хІара. Хантоьхна къонаха ву иза. ХІинцале пенсин хьокъехь ойланаш еш хила а мега. Украинец ву иза. Нохчий, гІалгІай хилла ма ца Іа хІинца республикехь бехаш. Дерриге а адамаш лерича царех кхоллагІа дакъа — оьрсий, дуккха а украинцаш, эрмалой, азербайджанцаш, гІуьмкий, аварцаш, ногІий, гІезалой, гуьржий, хІирий... Тайп-тайианчу къаьмнех болу нах цхьана Тийначу эвлахь бехаш хилла ца Іа. ТІаьхьо иза хьуна хьайна а гур ду.

И дІогахь — дІанехьа зовртала лаьттарг Култураи цІа ду. Цунна гергахьа гІорта лаьий хьуна? ХІан-хІа, хьашт дац. Латийна лампанаш-м ю, амма, чохь адам дац. ХІундий? Дера дац шена цалуун дела: «Ислам-динан реакционни хилар» цІе ойлу лекци бІюзза кхайкхийна цигахь. И лекци «Дин — дІовш ду, адам хьера-доккхуш» олий цІа а йолало, чекх а йолу. Юха а, юха

а цо дуыйцург изза дловш ду. Эвлара муылхха а пионер я пенсионер, ахьа, буйса юкбал тлехъяллачул тлаьхьа сама а ваьккхина хаттахь — цо и лекци йоьшур ю хьуна юьххьера дуыйна а, юккьера дуыйна а, я чекх йолчуьра юханехьа а.

Шайн цигахь клубаш яьсса шалаьтта боху ахьа? Синкьераме болх длаьхо? Хьоьгу шух. ХIун дер ткъа? Оха тоххурехь ма хаййтира хьоьга Тийначу эвлахь цхьанхьа а доцург хуьлуш хилар, тамашена гIуллакхаш а, белхаш а, адамаш а хилар...

Длаьхажал аьрро агIорхьа. ИндагIа кхоьлана дол-долчухьа а телаш, лечкъаш воьду стаг гой хьуна? ХIаьа, хара саина стомма. Цу тIе хантоьхна а ву. Иза мила ву хаьий хьуна? Ханбеков Сату Халович ма ву иза, Райисполкоман юьртбахаман отделан заведующи. Иза мича воьду аьлла хета хьуна? Совещане-м ца воьду хьуна иза иштта хан яьллачу хенахь. Хьо тешар вац. Амма, элча-нах дуй боу иза Куржани йолчу воьдуш хилар чIагIдеш! ХIан-хIа, цигахь яц хьуна даьхний кхиоран, аtronomийн гIуллакхийн белхахойн хаарш лакхадоху, Илманан-талламан институтан курсаш. Цундела ма воьду иза сел кьайлах, ларлуш. Гена доццуш цхьана цIийнан маьI-гана тлехьахь интина райисполкоман машина... Ой, иза мича ваха? ТIап аьлла вай. Ма тIахьаьлла а ву оцу тайпанчу гIуллакхашна! Иштта каде велара отделан заведующи волуш ша бечу балхахь а...

Хьо вехачу меттигашкахь-м, хьоме дешархо, хуьлу а хир бац кьежбелла болу доьзалийн дай, райисполкомийн белхахой буьйсанашикахь сел сиха маьI-маьIе кхерсташ. Хьо вист хIунда хилац? Иштта вист цахуьлуш, хIуьмалгаш а дапахь, ма Iел хьо! Вайна дика ху-уш ма ду ишттанаш хуьлуш цахилар. Кху Тийначу эвлахь, Маьлхан-ирзехь бен ма дац и феодализмах, капитализмах бухадиснарш. Кхузахь бехаш болчийн коча доьжна ихь ду-кха иза. Оьрсийн цхьана поэто да-ре дина:

Къежбелларш хьовжу
Мобьтура суна
Зударшкий, межкаршкий
Маликашка санна...

И тайпа ойла шкъа а дага а йогIур яцара цунна нагахь
Тийначу эвлахь я Маьлхан Ирзехь ша ваьхнехъара.
Ценачу даггара и даре дар иккхина цуьнгара ша кхуза
а веана дIавовдуш.

ТIаьхъара а тайта догIу хьуна, дIо орцан басахь, гено
даьхна дина ценош. ХIаъа, гуш серло яц кораш дIа-
чIаьгIна а, дуьхьал хIумнаш оьхкина а хиларна. Хиьрачу
нехан бIаьрг кхетар дезаш меттиг яц иза. Вайн бIаьрг-м
мичча а кхочур бара. ХIа, вай схьакхечи. Герга хилал
корана. ЛадогIа...

— Бусалба-вежарий! Данне а дац вай дуьхьал Ил-
манна а я культурана а. Вай къобал-м муххале а бора
Илманан стоьмаш, цу тIе царех вай пайда а оьцу. Иза
данне а дац сийлахь дин толо кыйсам латтор вай дIа-
тесна бохургI.. Амма, хIинца жестта кхачор ду и кый-
сам аса гуччохь дIакхехъа тарлуш хилар. Цу тIе а доьгI-
на, халонаш IаьIаш ю...

— Тхо хьовца ду-кха, хIай сийлахь шайх!

— Даиманна а, миччахь а тхо хьовца ду!

— Бракалла, вежарий. Амма, диц ма делаш Iесачу
охIлано шаьш делан динна дуьхьал латто кыйсам мас-
санхьахула а чIагIбина хилар. Вайн ирсана хIара кхуза-
ра цхьа клуб ю «Дин — опиум... дIовш» бохуш и цхьа
лекци кIорда яйтина. Ткъа, кхийолчу эвлийн клубашкахь
спектаклаш хIиттайо, фильмаш тойту, литературни къа-
мелаш до, книгаш толлу. Уггаре а ирчаниг ду и дерриге а
дIакхьохьуш берш вайн вешанаш хилар — бераш, зуда-
рий, йижарий, вежарий.

Iесачара лелош долчарна хьокъала йоллу дуьхьало
ян декхарийлахь ду вай. Вайн сийлахь-деха декхар ду —
адамашна юккъехь хIора денна а беш болу болх

керлачу декхарша лъхучу бараме хъалаайар. Цу тлехъ дала гю долда. Аминь! Баркалла ладо-
гларна!..

Драмкружокан репетици бен иза хуьлийла а яц боху ахъа? Ой, оцу Культуран цла чохъ хин ярий драмкружок. Хлан-хла, иза яц хлара. Кхечухъа вайн заманахъ ца карон дерг ду хлара. Гой хлуна, боккъл а волу шайх гучавели Тийначу эвлахъ. Бала а, бага а цунна муьтлахъ а болуш мурдаш а хили. Оцу керла пучуваьллачу шайхан цле Жума ю. Тохура хъалха кхузахъ вехааш вара иза. Тлаккха мича ваха ца хууш вайра. Хинца шайх а хилла вуха веа. Юьхьенда иза тийна а, маьрша а, гиллакхе а лара, щхъашне а гучавала а ца глерташ. Хехо вина ферме балха длаийцира иза. Цла дан бакъо а елира. Ценош сов сиха длахиттийра цо. Ценош хилла а ца лаш дийнна галанаш ма ю уьш. Тлаккха, жим-жима озош адамаш шена гонаха ийзо волавелира иза...

Корах серлонан злаьнарш араетталуш цхъа хийра йисна сиз ю боху ахъа? Ян а ма ю! Хьо блаьрг сема болуш ву! Хъалаойтур вай хьо, тлаккха хьо чухьожур. Хла, ларлуш хилалахъ! Гой? Дика гой? Тидам белыхъ, баьрчехъ лаьтташ горгали тухуш долу доккха сахъат «самавоккхург» хила деза. Ценкъа юккъехъ? Те хутт тоьхначу глантахъ? Иштта тхуна а хетара. Тергал дел ахъа хлоранна а гергахъ консервни даьссачу аьчган гупакхийн кочар ду. Цхьаболчеран кочарш даккхий, вукхеран — кегий. Уггаре а доккха кочар Жумин шениг ду, тлаккха цуьнан гюьнчин Жебиран а ду, мопаш а, зьортал а, хаьрцахъа прбнна хьокха санна а волчу... Хлан, тоьар, охъавоссор хьо.

Гупакхийн а, «самавоккхурпан» а хьоккъехъ хинца оха дуьйцур хуна. Гой хуна, бакъонан-бусалбанаш шен мурдех аларца Жумас буьттурш аьшпаш бу. Цо вовшах тоьхнарг динан юкьараллин тоба яц, ислам-динан новкъа хлоттар бен кхин гуьнахъ а доцуш йолу. Цо вовшах тоьхнарг глера ю. Шепгара керла дин кхолла глерташ ву Жу-

ма, цуьнан тIарикъатан коьртачу меттито боху: «Далла наб кхетча шайтIано цалелаш хIун дубуту?».

Жумас боху: бакъ ду, дела массо а хIуман тIехъ ницкъ кхочуш ву. Амма, иза къанвелла, цунна кест-кеста наб хьегIа, ша воккха хиларе терра, къаьсттана кIедачу мархи тIехъ цунна набъозийча, шена тIехъ латтош тидам цахиларх пайда а оьцуш, тохало шайтIа. ТIаккха иммансизо-шайтIано вон мел дерг до — лаьтта тIехъ мел долу зуламаш цунах довлу. И тайпа маьIнаш даро гIо до Жумина, хьоме дешархо, хьуна а ма-гарра, цкъа делахъ, кхеташ а, гергара а, адамалла долуш а делан васт гайта. ШоллагIа делахъ, гIо до лаьттахъ хуьлуш мел долу зуламаш духа а ца тухуш Iадда Iаран бехках дела ларван. Дерриге а вонаш, зуламаш, ирча ямартлонаш, бала дуьненахъ баржорна цкъа дела бехке а вой, тIаккха ма бовлу динна дуьхьал агитаци лело жигархой, хастам хиларх шек бийIаран новкъа. Эвла а богий, тIаккха кхузахъ хилла керланаш лахьа а дой, клубе адамаш а гулдой олу цара: «ДIадаханчу кIиран чохъ, шун колхозан зIакаран дохнан фермина зен хилла — хье чу ций а хьаьдда дIакхелхина ехкаш йолу кхо котам. Цул тIаьхьа ши де даьлча Орган чу а йоьжна хIаллакьхилла уггаре а тоьллачу хьакхарчийн хIун долош йолу нисъелла нал. Дино бахарехъ дела дерригенна а ницкъ кхочуш а, дерриге а гуш а, къинхетаме а ву. Амма, хIинца шуна шайна а ма го советски хьаналчу къинхьегамхойн юкьарчу бахамна сел доккха зен дина хилар а, и зен дарна дала новкъарло цаяр а. ХIета, иза я дерригенна ницкъ ца кхочуш ву, я дерриге а ца гуш ву, я дерригеннах а къа ца кхеташ ву. Ткъа, оцу дикачу амалех цхьаь йоцуш хилча иза дела хиларан дарже ца кхочу. Делахъ хIета, дела ван а вач-кха!» Ткъа, адамаш цунна дуьхьал ала хIумма а доцуш дуьсу. Амма, кхо котам, цхьа нал хIаллакьхиларан буха тIехъ хIоттийначу атеизмана Жума сацам боллуш дуьхьал волу. Цо боху: «Хилча хIун ду иза? Оцу минутехъ уггаре а сийлахъ-веза ницкъ

кхочуш верг наб озийна хилла. Хъаьнгара ца долу ишттаниг...»

Дошца аьлча, Жумас делан васт шен ма-хуьллу тодо, таме даладо, карла доккху. Иза хилла ца Ia Жумин динан Иилма. Шен тIарикъатан коьртачу меттигана тIе а доьгIна, Жумас шен мурдашна дIайоьллу зуламашна дуьхьал къийсам латторан дог гIаттош йолу неI! И къийсам бу шен ши агIо йолуш. Хьалхара — дуьненан гIуллакхех йолу агIо. Кест-кеста шена наб ийзош хиларна, адамийн гIуллакхашна тIехь тидам латто тIаьхьатIаьхьа кIезиг зама юьсу делан. Оцу хьолехь дала хьалхарчу рогIехь ладуьгу, лакха хIиттийна, буьххьехь долчу адамашка. МогIаршкарчу, лахарчу адамашка ла а ца дуьгуш. Оцу белхан маьIна дина Жумас: шен силсилехь берш ма-хуьллу лакхара белхан меттигаш дIалеца гIерта беза аьлла, «хъаьжималлехьа!» — боху цо.

Оцу къийсаман шоллатIа агIо ю — динан Iамалаш яран декъах лаьцна. Далла гIо дан деза сема Iан, наб озийча цунна муьшка а еш. Цу тIе а доьгIна хIиттийна Жумас Iамал яран кенаш. Iамал ечу хенахь, зикарехь ма-хуьллу чIогIа гIовгIа иэккхийта еза кхоьллиначу лере дIакхоччург. Консервни даьссачу гIутакхал бегIийла а, йорах а гIовгIа ян гIирс каро хала ду. Вотанаш мелла а механа еза ма ю. Цундела ду, хьоме доттагIа, и хьуна гуш долу гIутакхийн кочарш. Шаьш Iамал ечу хенахь мурдаш и кочарш коча а ухкий хелха хъаьвза, ирах а лелхаш, тIаккха церан кочахь детталучу гIутакхаша сел чIогIа гIовгIа йоккху и дела хьовха, некъа йистехь лаьтта бульдозер а сама а яьккхина йолайолуьитур йолуш.

Шена тIаьхьа бозучарна сел тамехь цIе тиллина Жумас: «дела самавоккхурш» аьлла. Цундела гира хьуна церан баьрччехь а сийлахь сахьат — «самавоккхург». Иза церан динан сийлахь хIайкал санна сел езаниг ю. Кисаняхь лелош долу кегий сахьташ — «самавоккхурш» а ду кху мурдаша чIогIа лоьруш. И «самавоккхурш» кисинашкахь леладо цара, цхьа а шайх шек а ца волуьитур.

Дела «самавоккхучийн» лаамехь а, церан дарже бов-
ла кечлуш а бу «гүгI дархой». ГүгI дарехула чекхваьл-
ла бен кхочийла дац самавоккхучийн дарже. Иза Жумин
гIера стам еш болу совнаха бIо бу, цуьнца цхьаьна цуь-
нан аьллар гIера ваьллачунна кхерам а бу. Ша реза во-
цург даьлла мурд Жумас лахво, оцу минутехь «самавок-
кхучийн» даржера гүгI дечийн дарже а воккхий. ГүгI
дечара сел тамехь гүгI до тайп-тайнанчу ахкарах а, ке-
хатех ийнчу зурманех а пайда а оьцуш. Уьш динехь еза
хIуманаш ю. Цу тайппана гүгI дархой гIехь гIовгIа ян
добналлехь бу, амма, хастам хиларг самаваккхаран кор-
маталле кхачаза бу. ХIинца уьш ган хьан аьтто цахили,
хьоме дешархо, хIунда аьлча, цхьа ша тайпа меттиг яьл-
ча бен уьш самавоккхучарна юкъя буьтуш цахиларна.

Жумас шен вирдан гIера вовшах ма-тоьхханехь кхечу
кепехь ойланаш йолчара, цунах дIа а къяьстина, шайн
цхьа вирдан арданг кхоьтлина хилар хьуна хайта
декхарийлакъ ву со. Цара шайх олу: далла наб хьов-
пIуьйтурш я когаш беттарш. ХIунда? ЛадогIал ахьа...
Далла наб хьовгIуьйтучара кьобалдо, Жумин вирдо ма-
бахара, хастамхиларг къавелла а, кест-кеста набаран
тар туьйсус а хилар. Амма, цара лору воккхачу стага-
на наб ян новкъарло яр, цкъя делахь, кьнза а, ирча зу-
лам а, шоллгIа делахь, лар йоцуш сонта а. Цара боху
нагахь хастамхиларе наб ца яйтича, иза наб тIегIер-
таш, дегI бодделла кхир юу, дуьненан пIуллакхашна
тIехь сема тидам латто керах ца долуш. Ткъя, оцу бал-
хах шайтIано оцу сохьта пайда оьцур бу. Ткъя дуккха
а хенахь набарна бала хьегна воккха стаг, дала ма
дохьалда, барама виьлла а ма тарло... Ишттаниг хи-
лахь-м ша дерриге а шайтIанан кера доьрзу, тIаккха
дуьне духур ду. НабхьовгIуьйтучара боху: шена ягIахь
ен яй наб, хастамхиларо, ша Iаббалц! Цо наб яр метта
хIуттур ду сема волчу хенахь иза добналла долуш а,
тIахьаьлла а кхиларца, тIеман училище хIиннца чекх-
ьяккхина арахеьсна лейтенант санна.

НабхъегІийтархоша боху: наб ярх дела вуха а ца вет-
таш, наб ярх хадэ деза шайтІа. Иза деГІ бодделла а, наб
йопІуш гІелделла а, партал а хийлитархъама. Хууш ма
ду, балхах мукъа долуш, ша йоккху хан-зама шайтІано
дукхах ерг лаьттана бухарчу дуьненахь йоккхуш хилар.
Цундела церан вирд даккхаран коьртан Іамал ю: ма-
хуьллу чІогІа лаьттах когаш беттар. Хастамхиларе дер-
зийна дегнаш а долуш, когийн айраш лаьттах кІирдо
цара. Цара сел чІогІа сийлахь-еза лору лаьттан тІултийн
чІогІа чкьор отуш йолу пневматически жІов. Грознехь,
хъаштагІийн татолийн бирІанашна саьнгар йоккхуш
болчу белхалойн пневматически ши жІов лаччкьо аьтто
хилара церан. Уьгаре а шайн тоьлашха болу доттагІий а,
гІоьнчий а лору цара шахтераш. Уьш бац ткъа, оцу шай-
тІанан хІусамна герггахь, латта дега а деш, гІовгІа изк-
кхийтинарш? Амма, шахтераш шаьрца хъан-сан дезаш
бац. Ткъа, церан пневматически жІаьвнаш кІезиг ю. Цун-
дела набхъегІийтархой шайн когийн кІажаш лаьттах бет-
танза бовлац. Бакъ ду, берчаш алсам юьйлу церан кІа-
жаш тІехь. Цундела церан болар лестах ду. Ши цІе ю
церан — когаш беттарш а, набхъегІийтархой а.

— Шш... тс-с...! Мила ву и дІогахь тебаш воьІург? Ой,
шайх ша вац иза?! Хьехам бина а ваьлла, цхъанхъа
хъаьдда воьду. Мича? Хьовсур вай... ХІаъа... ХІа... дІа-
вирзи... Кхин цакъа а дІанехъа хъаьвзи... Сечи. НеІ
туьйхи... Вада-а-дай! Кьоначу жерочун Тумишин хІусам
ма ю иза! Денйиса хьо шайхан! ХІунду хІара Тийначу
эвлахь дерг?! Къежбелларш шайхех тера бац. Шайхаш
къежбеллачех тера бац... Горалер меттиг яІ!... Делахь а,
шерштинна гергахъа гІор вай... Кхин цкъа а неІ туьйхи...

— Мила ву? — кьоначу зудчун, зевне кІеда, аз хеза,
сатийсаман лазамах дуьззина долу.

— Тумиша, хІара-м со вай! — меллаша, ларлуш вист
хили Жума.

— Хьо? — кІедачу тийналлийна тІехъа сатийсамера
щецъяларе дирзи зудчун аз. — ХІа, чувола сихха...

— Ма нисъелла а ю-кха хьо, даиманна а санна! -- Жумин воккхаверо садукъди цуьнан ийзаваларан.

— Делахъ а, со ю-яц хьуна цахууш хийла хан-мели! — Зудчун цецъяларо шен меттиг дIаели иза оьглаз яхарна.

— Маржа, Тумиша я! Сан дукхаеза, хьоме хIусам-нана! — Жумин, воккхавер юьстах а теттина, хьестава-лар гучудели. — Суна хIинца мел хала ду хууш мукъа-не а елира хьо! Бакъ дин дIахьош берш вовшахтоха бе-за, мунепикъийн зуламашца дуьхьал къийсам латто богу, набхьегIийтархошна дуьхьало ян деза, цу тIе айса сайн маршо ларъян а деза. Кхо бутт дIабели гIал-макхойн аренашкахъ лечкъаш со лелаш. Селхана бен цIакхаьчна вац. ЦIеххьашха хини суна, аса балийца, сайн куьйга дIахIиттийна долу цIенош, и сан тийна бен бохо лууш хилар. Керла бахам дIахIотторна цо новкъарло еш санна...

— Муха? — Тумишин оьглаз яхар кхаьल्लीна да-хийтира цIеххьашха иза йохаро. — Ткъа, сонта сох Iарий хIинций-хIинций оцу хъан исбаьхьачу хIусаме йоьрзур-кха бохуш... ХIунда юьйхи со сайн ирс хъан кера а тес-на?! Къеи, амма, хъанал жеро йолуш Iийелира со, декъа-за кхелхинчу сайн майрачунна а йоьлхуш!

— Ма елхяхъа, хIай сан деган седа! — Ощцу хьеста-валаран эшарехъ декара Жумин аз. — Вешан гIул-лакхех собарца дуьйцур вай. Цхъа аьтто лохур вай.

— ХIун?! — йохар дIатеттира сатийсамо.

— Цкъа делахъ, ахъа даиманна а дагахъ латто де-за, — Жумин дешнех аьчган шийла хьу йолура, — вай-шиь къайллах цхъанакхеташ бина мах вайн лаамна бина баш, делан кхиэл хиларца, далла лаарца бина бу. Оцу вайн захалонах хуург шиь бе вац. Iабдулрешид, Солта-хий ву и шиь. Соьца гIалмакхойна арахъ вара мурд Сол-таха. Дуккха а ахча а делла, хьо йолчу хъажийнера аса иза. И ахча а иэчна иза ведда тIап аьлла вайна.

— Нажжаз я!

— Хьо йолчу кхачале новкъахъ шегара ахча а даьк-
кхина, ша виэ а вийна аьлла кехат дайитина цо
соьга.

— Ой, хьо тийши цунах?

— Юьхьанца цунах ца тешаш Ia ца велира со. Ша вел-
лачул тIаьхьа, шен дакъа иэтIорах йолу справка а ма
йиллинера цо оцу кехатца цхьаьна бохчийчу. Цу тIе кхо
сом а диллинера, сел кьиза ша вийначохъ, цхьана райо-
нан могашаллин отделе шен хоржах ша дIавуллуш ди-
сина ду аьлла. И кехат чекх долура ялсаманин бошмаш-
кахъ кестта вовшийн гург хиларх тешар чIагI а деш, вел-
лачух йисинчу зудчера маршалла а луш. КIеззиг денош
девллачул тIаьхьа, вайн республикан районийн газетех
цхьанна тIетовхна шен валаран хьокъехъ болу кадаман
хаам байитира цо. И кадам-хаам болало: «Мехкан ахьар-
дечу промышленностана метта ца хIотталун долу зе хил-
ла. Дахаран хьеран кьизачу тIулго аьхьи кхин цхьа
кьийсамхо а...».

— Иммансиз!

— Со сел кIорга суьпа а, адамех тешаш а хилар ле-
рина дина цо и ша дерриге а. Дуьххьарлерачу кехатах
со тийшира. Оцу кехатан бохчи тIехъ чIогIа цакъаьсташ
талийна мухIар дара шена тIехъ халла къаьсташ «Сти-
гал» боху дош а долуш. Суна моьттура иза стигалан поч-
тан конторехъ талийна мухIар ду. Амма, шоллагIчу ке-
хат тIехъ мухIар сел кьегана къаьсташ дара «Стигул»
аьлла. Iaьржачу хIорда йистехъ, Туапсан кIоштIехъ, «Не-
буг» бохучу носелкехъ хилла и «Стигул» а... Ткъа, хIии-
ца, иза цигахъ сан ахча дIатухуш ву мухIаран томмагIа
тодан а ца кхуьуш!..

— Со шек хила бахьанаш ду. — ХIинца аьчган зов
бе хезаш а дацара Жумин къамелехъ. — И Солтаха вайх
дIакъаьстина ца Iаш, реакции лагерехъа ваьлла, иза наб-
хьегIийтархойх дIакхетта. Цу тIе суна хии, тешамечу не-
хаи гIовнца, шеи иэтIаваран хьокъехъ йолу справка а, та-
зета тIе кадам-хаам а вовшийн гург хиларх тешар чIагI а деш, вел-

чу нахехула нисбелла хилар. Гергарчу степан дуьхъа вайн кхузахъ дийр а доцуш хIун ду?! Даццадендерг. Иза вайна хууш долу дукха хан ю. Амма, цуьнан мехалла вайна дика ца евза. Гергарчу нахаца йолчу юкъяметтигех хIинца а кхачам боцуш пайда оьцу вай элчанан гIул-лакхана.

Цхъа а аз цахезаш тийна кIеззиг секундаш яхара. ТIаккха дийкира Тумишин гIайгIаиен аз:

— Делахъ и хъайн исбаьхъа цIенош дIатаса деза-кха хъай?

— ДIатаса хьовха, царех вада деза-кха! Лачкъа де-за! ХIун дер ткъа? Маккара ведда Мохьмад вахарх терра хин дай иза. Аса хъаьжд кхочуш цар хир ду цунах! — Къайле хаарца декара аьчган аз. — Мадинехъ шегахъа берш Мохьмада вовшахтохарх терра, керлачу меттигехъ аса а чIагIбер вайн могларш! Къийсаман некъ соьга дIа-тасийта ницкъ бац. Банне а бац!

— Со хIун дан декхарийлахъ ю? — Жумин сацам бол-луш майра хиларан хьу кхетта долу Тумишин аз дека-ра. — Ахъа аьлларг дина ялан а кичча ю со!

— Кху сохъта хьоггара ловхург доккха хIума дац, — меллаша, амма сацам боллуш, элира Жумас. — Цкъа де-лахъ, къайлехъ Iалашде со хъайн майра хилар а, сох хъайна хууш мел дерг а, хIора сан дош а...

— Дуй бни! — къона тайна зуда шовкъаца йист хи-лира.

— ШоллагIа делахъ, клубан заведующи хъайх хил-ча...

— Мича клубан? — экъантIеелира жимчу зудчуи исбаьхъа батт.

— Хастам хиларо кхиэл ии и гIуллакх Ханбеков Са-тутахула кхочуш дан, дацта мужьмалахъ, хьох совхозан клубан заведующи ян! Хьуна а ма хаьара, тохура клубан заведующи хилларг акхачу хъакхарчашна талла ваххан-чохъ тIепаза вайна.

— Дац доза Кхоблланчун къинхетамийн! — кхин а

йоккхачу шовкъаца пэккхинтира сел исбаьхьачу Тумишас.

— Делахь хIета, — хьехамица дуьйцура Жумас. — Хьо клубан заведующи ма хIоттинехь «Дин — халкъ хьекъалх тилош дIовш ду» боху лекцеш ешшитар сикхе! Дайманна а хила аса а, сан гIоьнчаша а боххург деш. Кхетий хьо?

— Кхета, хIай сийлахь шайх! — бохура исбаьхьачу Тумишас. — Делахь, алахьа соьла кху мискачу лаппагIн чохь, кху къеллин бенахь хир ду-техьа данманна а аса дуьненан бала хьегар?

— Хир дац. Хьан яхаран хьал толур ду, — шен тамехьчу мукъамехь жоп делира Жумас, — Заманан хьелашка хьаьжжина мукъа ю хьо шарIат, тIарикъат меттах ца хьедан. Амма, Iожалле а, къемат дийне а дIа а ца тоьттуш, кху маьлхан дуьненахь кхочур ду хьоьга ялсаманин зовкх. Тховссехь еанчу Халипата ша йолчу дIаюьгур ю хьо. Цигахь кхин хьал гур хьуна. Амма, суна хьанал хилар озьда лардер ахьа... Аса декъала ю хьо керлачу новкъа яларца!

Тумиша йоблхуш санийзар хезара. Елхаран кьурдаш а беш цо элира:

— Сан сийлахь майра, аса хIун там бер-те хьуна?

— Уьгаре доккха совгIат ду суна, — даггара билгал дира Жумас, — хьо озьда а, цIена а, тешам болуш а хилар! Аминь! Баркалла ладогIарна!

— Дала Iалаш волда хьо! — баркаллин бIаьрхиш юккъехула шабарш дира тайна йолчу Тумишас.

Iодика яран барт баккхаран шIуж цIевзира.

— Со дIаваха хьакъ ву.

— Иштта сикхий? — Тховса а ца баа воллу хьо сан миска кхача? КIез-мезиг чIагIар а ца молушший? Вайн захалонан механ метта а ца вуьжу хьо соьца?

— ХIан-хIа, — шийла эчиг дийкира Жумин озаца, — йишш ян. Тахана-тховса жимма кийра бассо мур бу сан.

Жума аравелира.

Шен деган ойланийн маѣнаш дан ца кхира Тумиша. Ткѣа, шаѣшшиннан юкѣаметтиг кѣайлех латтор Жумас тѣдилларх, наха шабаршца иза хеставарх, ирсан орам аьлла цунна цѣе тилларан бахъанех ойла ян, седарчех терачу шен бѣаьргийн хиш дакѣо а Тумиша кхиале иза йолчу чѣеара Халипат. Ши зуда вовшашна маракхийтира.

— Марша йогIалда, Халипат!

...И тайпа худар ду, хѣоме дешархо, Тийначу эвлахъ кхехко долиинарг. Ма хин дай иза!

БЕЖІУЙ А, САПИ А

...Хѣуьнахара схѣа некѣа йистерачу жимчу ирзе велира кIадвелла стаг. Кхин масех стаг а велира цунна тIаьхъе ирзе. Джузеппе Вердин цIарахчу совхозан бежIуй бара уыш. Дикачу хIух долу эсий Теркал дехѣа дигнера цара, бѣаьста кхузахъ эккха тарлучу цамгарх довдийна. Цигахъ дика Iалаш деш дилхала далийна и кѣона даьхний цIа далаш богIура уыш. ХIинца кхаа сохътан некѣбен ца бисинера царна Тийначу-эвла кхача. Шаьш цIера бевлла дуккха а хан яккхарна хѣаьгнера уыш шайн доьзалш парх, хIусаман тамах. Сатеснер аснхха цIа кхачаре. Амма, царан эсийн бажа а, уыш шаьш а йовхонан товнехъ кIадбеллера, гIелбеллера.

— ХIоккхузахъ хIума юр вай! — элира фермин заведующис Казуев Товсолтас массо а воккха а вевеш. — Тамехъ татол а ду эсашна хи мала.

Боккха наж лаьттара шуьйра генаш а даржийна оцу ирзена юккѣехъ. Цуьнан шийлачу IиндагIехъ йолчу кIедачу бадала шен некѣан ларча чохъ йолу тIоьрмиг тесира Товсолтас. Цунна тIаьхъе цига шайн верганаш, плащ, гIожмаш, тIоьрмигаш, куйнаш охѣаьтийсира бежIуша. Хийла хан тоьхна елахъ а, цIена йиттина йолу шаршо яржийра цѣхамма оцу бай тIе. Жижиган, баьп-

ган, кIалдан, хохийн, кхехкийначу хIобийн барз хIобтира шаршо тIе.

— Хьовсийша! — мохо-малхо дахчийна Iаьржо куьг тесира новкъахъа, уггаре а жимчу бежIуно, Iалвис. — Вайн гIараваьлла механик Салман вац иза?! ХIей, Салман, схявола хIума кхалла! Эчгаш йита. Нах болчу вола!

Механико корта а айъина кхаьрга куьг ластийра: хIинища дIавогIу боху маьIна долуш.

— Салман! Сан доттагIа! Хьо схьакхачаре хьобжу тхо! — ирчачу Биркъас воккхавеш ирх кхоьссира уьстагIан деттина ха шиina а куьйга гIаккха схъа а лоцуш. — Кхузара дIахъаьжча а го суна хъан хъечуьра уьстагIан хьоналла кхачийна хилар. И хьоналла цахилча хьобга хъайн трактор а толур яц. Схъавало и хъайн хьекъилан хилла зе метта хIоттаде... Хьекъалан хIорд ша болчу Жумина а дайна, пайда изца делан беркатах!...

Даьхний кхиорехъ дика белхаш барна гIарабевллачу бежIушца и, хецна ворда шех яддал, ирча Биркъа нисвалар, ма-дарра аьлча, лар пIехъдаш. Совхозехъ хийла белхаш хийцина цо шен кхоллараллин корматалла кIоргенашца гучаяккха бегIийла меттиг лобхуш. Педагогически училищан хьалхара семестр чокхъяккханза висина иза и шен Iилманан мухъ а гихъ. Ткъа, юккъерачу образоване а кхевдина, цунах дош а ца хила висинчу Iилманчин говзалла къегина гучуяла тамехъ меттиг дохнаца хила там бара аьлла веана иза бежIушна юкъа. Амма, Теркал дехъара эсийн бажа цIабалош экснедицис хьобгу къа хаадаларо хIиницале догдаьккхина цуьнан бежIуйн балхах. СадоIа а, сакъера а хан яц. Сарралц малхехъ къахъегар, сарахъ бун чохъ я вертанах хъаьрчина арахъ буьйса яккхар... Биркъин ойлану туййсу тIам бешаш белхаш бац уьш...

Иза цIа кхаьчча мелла а мехала хIумнаш дара мо-гIарера боьчу наха цуьнга хьехор долуш. МаьIне къамелаш хир ду уьш кху дуьненан кьинхъегамашна шайш

нацкъара долу. Гутлакх муха ду аьлча: Биркъа вуьззина мурд ву, хастамкшларо къайле шланъяран оцу сийлахьчу Жумин. Биркъа Теркал дехъа эсий цла дало ваха новкъа волуш, шайх Тийначу эвлахь вадара. Иза глалмакхойн аре шен злаьнаршца лепо ваханера жан, дохнан лаар къобал а деш. Шен глаланаш санначу цлейных а, шех а долу хабарш длателлаш гучура юьстах ваьлла Жума цлакхочу хан хиллера. Ткъа, гловганца дела самавохучех волу Биркъа — «Самваккхархо» оцу Теркал дехъахь зама эрна шойъуш цаллийлира. Дош кле-зиг а олуш, ойланаш еш волу бежлу Сапи, шайн вирдан ваша веш, Жумин тобанна юкъа озийра Биркъас. Бакъ ду, вирде изьна валале, мелла а низамо лобхучу талла-мехула чекх вала дезар ду Сапин. И дац коьртаниг, коьртаниг Биркъас иза шайна юкъа озор ду. И шен кхиам сихха длаханйта дезар ду Биркъин шайн шайхе.

Дуьнена юкъарчу хьелашка шен маьлна кхочуш, кхин цхьа декхар а ду Биркъина тлехь. Оцу декхаро дог карзах а доккхуш айъина волу Биркъа, ша цла кхочуш, массарел а члорла воккхавеш вара. Цундела вара иза, сел реза хилла, къоначу механике иштта жигара шуьне кхойкхуш а. Салман, шен бехдинчу куйгтех цхьа бехчалг а хьаькхна, буйна саба а лаьцна, татола йнстехъа волавелира. Оцу тракторо сагатдора цуьнан. Тракторист-м шен ледарло а, трактор а йиц а йина, тоххурехь цла вахана лаш ву, дерриге а кхуьнга а тесна. Бакъ ду, аьтто нисбеллачуьра хлума кхалла еза.

Салмана гонах бляьрг кхарстийра. Шена дуьххъара туш санна хийтира цунна орцан басахь и лекха пепнаш сел даккхий баьццара такхораш санна долу куйнаш а техкина, шена тлехула къегана малх, когаш клелахь буц... Хлара трактор бахъанехь-м дерриге а дуьне дицлуш лаьтта суна, ойла йора цо. Кхо-м суна Саша а йицъялийта тарло, дагадеара цунна, иза кхеравелира.

Реза хилла, шийлачу хица юьхь-куьг а дилина. и жима стаг бежлушна тлевахара.

— Марша доГалда шу, юъртахой. Диканца хилда шун цІадерзар!

— Охъахаа! Охъахаа! — сихвира иза. — Шун хІоттийна хъуна! Дийцал тхуна сихха: хІу ду керла?..

Шайн доьзалех, гергарчех, юъртахойх, совхозан гІуллакхех дерг бежІушна уггаре а хъалха хаа луур ду мотпа там бара. И дерриге а хаа лууш уьш хилар шеко йоцуш дара. Цара тІаьхьо хойтту дерш ма ду уьш. Амма, диц ца дер вай и кеп 1972-чу шеран июнехь хилар. Хууш ма ду, оцу хенахь дерриге а тоьлашха долчу адамийн хъекъалш, дуьненан а юкъара маьІна долчу, цхъана гІуллакхана тІедирзина хилла хилар. Ткъа, Нохч-ГІалгІайчоьнан адамаш, царалахь Джузеппе Вердин цІарахчу совхозан адамаш муххале а, Іалур дуь сел маьІнечу гІуллакхана тІе шайн сирла хъекъалш цадерзош?

— Ши-кхо де дели тхуна керла газеташ бІаьрга ца гуш. Цу тІе тхан транзисторан батарейкаш а кІадъели, — бохура адам шен ирчалло кхерон долчу, шех хецна ворда йодучу, Биркъас, амма, къамело новкъарло ца йора цо жижиган бонге чан тасийтарна. — Дуь хъуна, дийцал, хъоме механик, дийцал тхуна сихха, хІун ду керла? — халла хезаш къурд бира Биркъас. — ХІун боху Фишерх лаьцна? Дуьненца йолу тхан зІе хадале хъалхарчу минутехь Белграде ван иза реза хили бохуш дара.

— Белградца дерг дІадели! — жуьг ластийра Салмана. — Цигахь шахматех ловза реза хиланц Бобби.

Массо а мацвелла а, жижигийн тІассаш юьхъарлаьцна а хиларна, хІораннан а моччагІалш жигараллица белхаш беш яра. УьстагІа жижиг керла а, мерза а дара. Даархойн яххьаш тІехь гуча дуьйлур а царна там хилар. Салмана «дІадели» боху дош оллушехь массеран а моччагІалш, морзахо лаьцча санна, дІатийра. Яххьаш тІера там хилар дайра, бежІуша гІайгІанца садаьІира:

—ХІета матч хир а яц?

— ХІан-хІа, юъртахой, матч хир-м ю-кхи! — там беш хаийтира Салмана, уьстагІан жижиг дІатохаран болх сацонза ша волчу. — Амма, кхечу гІалахь, цхьана кхечу махкахь. Кху сохьта бІегийла гІала а, мохк а лобхуш деш дийцарш ду.

Оцу керлачу хааман ойла а еш, массара а тохура санна дегнаш ира-кера хІиттарца юха дІаболийра жижиг дааран кхоллараллин болх. Воккхах волчу бежІуьно Іумара моччагІалш меллашю хьейора кІорга ойла а еш. И хьал гучу жимачу Іалвис элира:

— Дада, хІун гІайгІа-бала йобсси хьан кьежбеллачу сийлахьчу коьрте?

Воккхачу стага сих а ца луш жижиг а кхаьллина, мекхех ка а хьаькхна, доккха са а даьккхина элира:

— Хала хир ду-кха вайн Спасскийна оцу Фишерна дуьхьал кьовсавала!

— Хала а, атта а ларор — там беш жоп делира керлачу мурдо «самваккхархочо» Сапис.

— Со кхоьруг кхин ду. — Элира воккхахчу стага, доккхо хІоа а цІандеш. — Спасскийс цІеххьашха тренер хийцар, хІунда? ХІун иэшна ву Бондаревский? Мила ву цуьнга таж тиллийтинарг? Изза ву-кха. Геллер хІун тоьла Бондаревскел? Кица ду: дика дІа а кхуссуш ца лобху дика!

— Хала а, атта а! — дог оьцура юха а керлачу мурдо Сапис.

— Гой хьуна, дада, — воккха стаг кхето волавелира Салман. — Цу тІехь хьекьалан кІорге йолуш агІо ю. Бондаревский турнирашкахь кьийсалучуьра сецна хийла шераш дІаихна, цуьнан кхузткьа шо кхочуш лаьтта. Цо ловзаран говзалла а хьобху, теори а Іамайо. Ткьа, Геллер — бІаьхо ву, цу тІе Фишерца кьийсаваларехь гуьубевлла толамаш а бу цуьнан, Спасскийн а санна, иза маьІне дерг ду. Ткьа Фишер цунах кхоьруш ву аьлла а хета.

— Теори а, толамаш а-м хаац суна, сан кІант, амма,

вайн совхозехь шарахь кхоккха директор хуьйцучу муь-
рехь вай, ша дерриге а, жиргIан тIе хиьначу мозехь дол-
лучу хьол тIе-м девлира. Нийса бохий аса, ва Товсолта?

— Муха ца боху?! — Корта таIийра хIинцалц вист
ца хуьлуш Ийначу Товсолтас.

— Дагаладал аша, — кIамелана юкIа дош теси-
ра Iалвис, — чемпионатан кIийсамаш дIаболабала
цхьаь — ах бутт болуш тренер хийцаро вайн хоккейн
сборни команда динарг.

— Аша хIун дуьйцу? — Салмана ша яьжна чIун-ност-
даIахк туьйхира ножан хенах, цхьа жунт гIаш а иэ-
гош, — велла дIаваллац ца хийца хIоттош-м вац и тре-
нер!

— Сан кIант, — кIедачу гIайгIанца вист хилира вок-
кха стаг, — дан-м хIуьу а тарло дуьненан гIуллакхех.
Амма, дIадаханчу шарахь хийкIынчу ялтийн хазна
кхоьллинчу колхозан председатель я совхозан директор,
ялташ чудерзо денош тIекхочуш, хийцинарг хьекIале ву
соьга-м алалур дац.

ЦIеххьашха генаш меттах хьедеш татанаш хезира
ирзехь. Оцу генаш юккIера гуча а волуш зьорталчу ста-
га шен стомма аз декийра:

— Мила ву хIинца со дIавоккхуш верг? Хуьйцуш
верг? Собарде кIиза нах со пенсе ваххалц! ТIаккха со
бертахь дIавер ву! Марша догIалда шу, диканца хилда
шун цIадерзар!

Лекха, кIежвелла, мохо-малхо еттина юьхь йолу сов-
хозан директор Приходченко ирзе велира шен буйнахь
шалго топ а йолуш.

— Савелий Лукич! — цхьаьний бист хилира бе-
жIуй. — Схьавола! Жижиг кхачонза ду!

— Денвалла Савелий! Хьо тоьпаца ма ву? — Хаьт-
тира директоре Iалвис.

— ГIовгIа стенна изккхийти аша кхузахь? — хаттар-
на жол а ца луш, оьгIазо хаьттира Приходченкос. — И
сонта маьхьарий хьоккхуш, дечигах цхьа хIума тоьхна

тата деш кӀеддити аша аса кхочуш деш долу халкъан бахаман маӕӕне гӀуллакх.

— ХӀун гӀуллакх? — дахдеш хӕттира цхӕамма.

— ХӀун! ХӀинца а ца хууш ду шу вайн совхозан ялтийн, дохнан меттигашка и йоккха нал кхӕйна хилар? Цо кег а йо, яа а йоу совхозан хӕӕжкӕаш.

— Тхуна муха хуур ду иза. — шабарш дира цхӕамма.

Хъекъалан хӀорд ша волчу, Жумина дика хуур дара дан дезарг... Ткъа, хӕйин директоран куыйга цунна топ тоха воллу хьо? — хъесталуш хӕттира сел ирчачу Биркъас.

— Хӕаа! И гӀуллакх дар тӕдоъжна суна, вайн ерриге а совхозехъ, и зуламхо йийна дӕаяккха къопаха цахиларна. Ма изъхъ ду иза! Къона, майра таллархой мича баха?! ХӀинца герз лелор воккхачу стеган коча деа. Иштга хуьлу гӀуллакх?

— Топ туыйхи ахъа цунна? — ладуыйгӀира Казуевс. — Тхуна-м ца хезира тоьлан тата. Я ор чохъ, я болнаца леци ахъа иза?

— И шун сонта гӀовгӀа сецнехъара со хӀинцале цуьнан цӕока йоккхуш хир вара. Со тӕлоттавелира. Мел исбаьхъа эжха а ду! Кхуэзткъа пунт-м хир яра!

— Ой! — шек велира Гумар.

— Аьлча а, ткъей итт пунт хир яра!

— Ой!

— Ткъа пунт-м шеко йощуш!

— Ой!

— Ой! Ой! стениа йоьху хьо? Ахъа дийцарехъ-м иза кхо пунт а хир яц?

— Кхоъ-м хир а яра.

— Мичара кхоъ, юьззина пхиь!

— Хии яй пхиь.

— И гуш дерге зуз деара. Сеттина кӀомсарш — ах-ах метр хир йолуш. Бапа ю крокодилан санна, цо катобахъ вала меттиг яц... Цунина топ тӕерзийра аса ӕалашо ло-

цуш, лаг оза волтура... «Тлах» аьлла кхузахь цлех-хьашха тата а иккхина, коьллаш тлехула а иэккхаш, тоьпан хlоь санна дlатили. Тlап аьлла яй...

— Хlумма а дац, кхана а кхуьур ву хьо цунна топ тоха! — элира lумара.

— Кхана бохург хlун ду? Вайн бахам шен планаца дlахьош ма бу. Тахана иза итэ декхарийлахь ву со планаца.

— Хlумма а дац. Кхана а юьйр. Хала а, атта а! — дог илцира цуьнан вист ца хуьлуш Ийначу Санис.

— Кхана сан йиш яц. Кханалерчу планаца дан кхин гlуллакхаш ду сан.

— Кхин стаг хьажавехьа и нал итэ!

— Мила хьажор ву? — Приходченкос оила а еш йовлакх хьаькхира пхенаша дуьйсичу, хьацар даьллачу шен хьожах. — Шайн лаамехь, амма, буьйр деш, масех стаг хьажийра аса роглана оцу балхана. Ткьа, бухгалтер толкха лелхар долуш вухавеа, собар дlадедда цомгаш а хилла. Электрик вахийтира. Иза а гlайгlанна ма-ла волавели. Радиоуслан диктор вахийтира, ткьа иза толкха лелхаш висарна балхара хийцанза вер вац. Клубан заведующи вахийтира, ткьа, иза кхин гучу а ца вели. Я нал шел тоьлла иза хlаллакхийили, я цо шен вехачу меттиган адрес хийлина: жууш дац.

— Воккха стаг Хьамид хьажавехьа, — вела а кьешаш вистхилира Товсолта. — Цо и зуламе нал бlаьрг-токале шен маж хьарчийна лочур ю!

— Можца-м хац суна, — шен вортанах куьг хьаькхира Приходченкос. — Кхин вахийта стаг-м вац. Хьо-х ваций цига хьажор, некъ би́на кладвелла аьндо-лу...

— Хlуьу дийшича а, — меллаша юкьа дош теси́ра хьехархошица хьагl йолчу lалвис. — Хьехархой мукьа болуш зама ма ю хlара. Каникулаш ю. Церан бригада вовшах а тоьхна хьажо езара и нал йолчу. Масала,

арифметика хьобхуш ерг а, ингалсан мотт хьобхуш ерг а...

— Нийса боху! — реза хилира Приходченко. — Сихонца нал йиэ хьехархойх бригада кхуллур, шен коьрте зевелла таллархо Хьамид а хЮттош.

— Хьамидана хало хир ду нелах лата. — Ойланца билгал дира воккхачу стага Iумара.

— Хала а, атта а! — дог оьдуш вист хилира керла мурд Саин.

— Ларор вара хьекъалан хЮрдах дагаваьлча! — билгал дира Биркъас.

— Ва Биркъа, и Жума ма мехала ваьккхи ахьа? — цецвелира Приходченко, — Суна хазарехь-м сел диди а вац иза...

— Лекхачу попана хьобкхуш болу мох эшац! — Курра жоп делир Биркъас. — Тобллачу хьекъалан дена олу дош эшац!..

Герпахъа йогIучу автомобилан моторан гIовгIа хезира некъехъара схъа, Биркын къамел а цостуш.

— Ой! ВотIург и Сату Халович! — нэжжхийтира бIаьрг сирлачу жимчу Iуьно, Iалвис. — Ван а ма ву!

Машина сецира. Цу тIера охъавоьссира юьртбахаман отделан заведующи Ханбеков.

— СадаIа меттиг харжа-м хууш хилла шу! — гена ра мохъ туьйхира цо, шен хьадар даьллачу хьажак дарин йовлакх а хьокхуш. Схьахетарехь Куржанис совгIатана делла хир дара цунна и исбаьхъа йолакх. — Ма дика а ду-кх шуьшиь кхуза цхьаьна нисвелла! Хьо а, Савелий Лукич, хьо а Товсолта! Сан хьоме доттагIий, со валац шуьга кхоьлина кхаь баккханза. — Бердаш, басенаш йолу меттигаш бошмашка а, цанашка а, даьхний, накхарш кхабаран а, кхечу гIуллакхашка а ерзоран шун план шеконе хили.

— Хьенан шеконе? — цхьаьний хьаттира Приходченкос, Казуевс.

— Цхъа болу накъостий бу-кха и план кхочуш яр хала хир ду аылла хеташ.

— Муьлуш?

— Цхъа мога гIарабевлла специалисташ бу иза кхочуш ялур йочуш лоруш.

— Муьлуш бу уьш бан-м мукъане?

— Республикан гонашка дIа а кхочуш болу жобпаллин белхахой бу и шун план сонта а, зене а хиларх тешна.

— Яхал церан цIераш!

— ЦIераш хIунда хоьтту ахъа, сан хьомениг! ЦIерех хIун до? Сох ца теша хьо? Шун план-м дика ю-кхи. Амма, накъостий шек буьйлу-кха! Сих стенна ло? Кхераме дерг тIе хIунда оьцу? Хьо, накъост Приходченко, жобпаллин белхахо ву. Хьуна хууш ма ду цкъаццкъа хуьлуш дерг. Дика план хIоттайо, амма иза кхочуш ца яло. Хуьлий ишттаниг?

— Хуьлу, — жоп делира Приходченкос, нал йиэран шен план харцар дага а деана, — хуьлу дера. Амма, и тхан план сел билгал а, кхеташи а ма ю.

— ТIехула хьаьжча, Савелий Лукич, тIехула хьаьжча. Аса хIиница ма бийци шуна оцу планан айлаш гуш болу цхъа мога лобруш болу лакхара специалисташ.

— Муьлуш?

— Довналла дерш.

— ХIу довналла?

— Дуккха а агIонашца.

— Мича агIонашца?

— Вер вац уьш ягар йина.

— Цхъаь мукъана йийицахъа.

— Ахъа хIун до цхъаннах? Стенна оьшу цхъаь. Дуккха а хила ма еза...

«Ма хIиллане а ву, — дагадеара Приходченкона, — дош дан а дацара хIара и нал йиэран бригадан куьйгалхо ца хIоттинча». Амма, цо хезаш элпра:

— Тхан план дукха харж лобхуш хетаелла хила там бу?

— Дукха харж лобхуш а ю! — Сихха тлетайра Ханбеков.

— Тхан план кьинхьегам дукхалобхуш хетаелла хила там бу?

— Кьинхьегам дукхалобхуш а ю! — тлетайра Сату Халович.

— Пачхьалкхана дубхьал лоруш юй-техьа и тхан план? — Юкьа дош тесира Салмана.

— И...

— Дош доцург! — Хецавелира Казуев. — Некъаш докхуш, тлайш токхуш, дохнна глешлош еш вай ен йолу харжаш клеззиг шераш а довлале метта хлуьттур ю!

— Бердаш, басеш йолу меттигаш кераерзор вайн декхар хилла длахлоьттина. Дукха хан ялале вайн ялтийн аренех йоккха меттиг длайоккхур ю нефть даккхаран промышленностана, кхузахь нефть карийна. — Товсолтин гло лещира Приходченкос.

— Иза бакъ ду. Ялтийн аренах ах длаяьккхича иза мелла а жимлуш хуьлу, — даре дира Ханбековс, — ткьа, совхозан латта жимдаларо вайна клезиг-мезиг халонаш яхьар ю. Делахь а, оцу лакхарчу накъосташна хетарг ма ду диц дан амал доцуш.

— Делахь а, — эвхьазо юкьа дош тесира Казуевс, — хууш дац вайн совхозехь салларан нлаьнашна глешло сел исбаьхьа ялсамане санна хлунда йина! Цигахь ду и халкъан ахча эрна длакхийсар!

Цаторручу хлума тохар дара иза... Чилланан тоьжа кхуллу салларш лелорна куьйпалла деш ерг сел исбаьхьа Куржани ма яра! Ткьа, ялсамане санна йолу хлусам-глала Куржанина длахлоьтто таро йоцуш волчу Ханбековс шен хьаькамалла а, хилла а, хьекьал а тледерзийра салларш лело еш йолу глешлош. Куржанина башха резиденци а йолуш, ша тайла нисьелла, хилийта.

Шена езаш ерг йолчу, балха-хусаме, нехан бӀаьргех кьайлах лела аьтто лехна кхочуш йира Сатус сел чолхе план...

Хепбеков карзах велира:

— Бахамна а, юкьараллийна а сел доккха маьӀна доллуш ю салларийн гӀишлош! — оьгӀазаллица изжкхийтира цо. — Зуда-ламанхо производстве ийзош цу вай оцу нӀаьнашкахула. Иза кегирхойн хӀайттараллин гӀишло кхайкхо еза! Ткьа, хьо, Товсолтан, политически бӀаьрзе ву? Ткьа, хьо, Савелий Лукич, дуьхьал ву?!

— Со дуьхьал вац хьуна, — сикха жоп делира Приходченкос.

— Делахь, хьо а дуьхьал вац. Со а дуьхьал вац. Вайшиь иза кьобал деш ву. Барт хили!.. Товсолта, хьо, молодец ву, вайн кхузарчу дохнан хӀу тодан воьлла. Оцу гӀуллакхехь хьан хӀора даше ладугӀуш ду тхо. Амма, могӀарера адамаш, уггаре а диканаш а тӀехь, гӀалат довланза цуьсуш дац.

— Errare humanum est, — сикха юкьа дош те сира лалвис. Шкоলেখь ингалсан мотт хьовхучу хьехархочуьнца юкьа-меттиг изгӀарна цо духатуьйхира ингалсан мотт ламор. Цуьнан метта латинийн кишанийн сборник а иэцна, цо иза ша ерриге а дагахь ламийра юьххьера дуьйна чекхъяллац. — Адамаш гӀалат довлуш хуьлу.

— Гой шуна! — жимачу лалвина тӀе корта ластийра Ханбековс. — Ширачу заманийн наха а иштта олуш хилла. Бакъ ду, цара бохучуьнан маьӀнийн юкьа ца богӀу районан а, цул лакхара а белхахой..

— ХӀун ду, ткьа, сан гӀалат? — жоп лобхура Казуевс.

— Хьоме Товсолта! — ламазана санна шен даг тӀе куьйгаш дехкира Ханбековс. — Планташ, сатийсамаш: уьш диканаш ду. Сатийса деза майрра! Амма доллуш долчун, дан тарлуьчун хьесап дан деза вежна а воцуш. И хьайн эсий бахьанехь хьо дахаран гӀуллакхашна нац-

цкъаро ваьлла. Иштта хъекъалан самонца ойла яр мет-
тах! Отто хьо курорте хъажийча хIун дара-техъа бохуш
ву со. Иза вайга далундерг ду.

— Со вуьззина могуш ву! Амма, эсий цомгуш хилар-
на кхераме ду. Теркал дехъара дуьйна схъа бежа некъ
бина уьш кIадделла, тIелделла. Уьш сихонца молханаш
тоьхначу хи чохъ лийчо деза, цхъа а цамгар царех ца
кхеттарг.

— ТIелделла? — Ханбеков цецвалар юьхъ тIехъ го-
ра. — Ой, бегемоташ санна могаши ма ду уьш-м!

«Хьо хьюо дера ю и галфеш юьйхина бегемот» —
дагадеара Казуевна. Амма, цо хозуьйтуш элира:

— Эсий оха, тахана дуьйна дIа, хъавди тIе хIиттий-
на кхобур ду.

— Хъера девлла шу! — нэккхийтира Ханбековс. —
Мел беркате ю хIара аькхе! БIаьрг тохал! Муттане бе-
цаш ю хьийкъина гIад яхана — ткъа, шу хъавди тIехъ!
ХIун яо дожку шу царна?

— Хьоькхуш тIе а кхоьхьуш керла буц яон дожку.

— Стенна тIехъ?

— Грузовикаш тIехъ.

— Ой, цхъа хIума доцуш дицлора суна! — тохавели-
ра Ханбеков. — Савелий Лукич, со-м хьоьга шобтан
дийнахъ ши грузовик райисполкоман лааме ло ала веа-
ний.

— Уьш яла йиш яц-кха! — вояхна жоп делира При-
ходченкос. — Йиш яц. ТIекхоьхьуш буц ца хилча тхан
эсий гуттар а вочу девр ду.

— Эсашна-м хIумма а хир дацара. Дежа дай шайна
бежан арахъ, бадалахъ. Райисполкоман буьир кхочуш
ца дан мегар дац. Газеташ тIехъ дешний ахъ федера-
тивни бараме кхочуш волю цхъа хъаьким Москвахъ
балхара дIаваккхаран хьоькхехъ. Пачхьалкхан низам
талхор бахъанехъ. Суьйранна вархI сахъат доллушехъ
ши грузовик райисполкомана хъалхха лаьтташ хуьлда.
Шофераш оха меттах хъебийр бац. Тхайн ниццкъех

кхачам бийр бу... Ткѡа, хинца, доттагий, Юдика хуьлда шун! Баркалла ладогарна!

Хоранна а шен-шен куыг лоцуш чекх а ваьлла, Ханбеков шен машина а хытна длавахара.

Салман, генна яьллачу машинна тлаьхѡа даьлахж а кхобссина, бежлушна баркалла а аьлла шега хьобжуш трактор лаьттачухѡа волавелира.

— Гучура длавалар а ю-кха щѡа са! — лаьтта туй тесира Приходченкос. — Дийцал хинца, хлун хыйти аша оцу Теркал дехѡах?

* *

*

...Пхьуьйран хенал тлаьхѡа, маьцѡа а бутт жетча, Маьлхан-Ирзера Тийначу эвла бойдучу шовкѡа хаьхкина бере тлехтилира беттасехь трактор тоечу Салманна юххехула. Салмана иза тергал а ца вира. Амма, иза Ханбеков вара. Безаман асар дара иза гили тле нуьйра хаийнарг.

«Қорматалла лакхаѡоккхучу курсашка» юха а ваха дага деара Сатуна. Ткѡа, райисполкоман «Волга» йолаяла ца лууш юхѡхѡа а яьлла, иза лело хаахѡ а, тоян ца хууш волу Ханбеков кхин транспорт лаха вуьйлира. Мотоцикл, велосипед клезиг хийтира цунна ша санна волу районан хѡаьким тлехаа. Езар йолчу воьдуш муххале а. Кхуьнан ирсана районе еана цирк яра. Ханбековс оцу циркан директоре тле а кхайкхина, клеззиг канна яьккхира цуьнгара циркехѡ цѡхѡѡ бе йоцу исбаьхѡа говр. Зирх хѡакха ца болуьйтуш юха яло тле а лоцуш.

Куржани чохѡ йолчу исбаьхѡачу хлусамашна тлехкочуш вальс эшаран мукѡам бѡкара жорах ара. «Варе хьобжуш лаш ю, — воккхавеш а, жура а ойла йора цо. — Приемник а лѡькхуш меттиг кечийна дукха яхаро».

— Хlай, сан лакхара белхахо! — йоккхавеш дуьхьал елира цуина Куржани, ученан ламех охѡа а юссуш. —

Ма товш ву хьо говрахь! Ма хаза дага деана бере хилла гилн тӀехь со йолчу ван.

Куржанис шел тӀаьхьа неI дӀа ца чӀагӀош йитарна вальс кхин а чӀогӀа хезара. Циркан говрана ша шен бал-хяхь ю моьттура, эшаран мукъамехь когаш а бохуш, иза Куржанин цӀеношна тонах хелха хьаьвзира.

— Сан чӀегӀардиг!.. — асараллин шабаршца иза са-цо гӀертара Ханбеков, амма говро вальсе бен ла ца ду-гӀуш, иза цӀийнан маьӀгехула даваьхьира.

— Сату! Аса хьайга аьлла и Жумин буьйр кхочуш дин ахьа? — хаьттира Куржанис иза шеца забарш еш говр хелха йохуш ву а моьттуш.

— ХӀаьа, сан ирс, — халла, охьа ца вужуш, говран кхес а лаьцна, Сату цӀийнан вукха маьӀгехула схьа гу-чувелира. — Шобтан сарахь вайгахь ши грузовик хир ю. Оцу буса са хилале вай и гӀуллакх кхоччуш дӀадер-зор ду. Цкъа делахь.

— Говрара вossaхьа! — маликан мукъамехь дийки-ра хазачу зудчун аз. — Хьуна хӀинца совгӀат догӀу.

— ХӀан-хӀа, хьомениг, сан охьавосса йиш яц, со си-хо ву, — кхеравелла вегош волу бере цӀийнан тӀехьа даваьхьира.

— Ой! Хьайн ирсан зезат марадолла ца лууш ву хьо? — тӀаьхьа едира Куржани, Ханбековс шена тама-на берелла леладо а моьттуш.

— Лаьара хьаха сел чӀогӀа-м! Амма, вайна луучул чӀогӀа ду-кха некъ изгӀар!..

— Кхин хӀун ду хьан соьга хайӀта?

Цунна тӀаьхьа едда лелачохь, говр а санна, и вальс-сан хелхар идо йолаелира Куржани.

— Сан керах дели салларийн гӀишло кегирхойн хӀайттараллин гӀишло кхайкхор дӀадоло!

— Лаац суна кхин оцу нӀаьнашлахь болх бан! КӀор-дийна уьш! — Куржанис карзахе шен коган цуьрг лаьт-тах туьйхира.

— Ца лаьа?! — Сату Халович цецвалар сов чӀогӀа

дара. Иза охъавужура говрара, амма, висира цІех-хъашха кхесах таса а велла. — Ой, и гІишлош яр аса хъан дуьхъа ма гІаттийна! Мел ахча дайѣина хІинцале оцу балхана?!. Иштта кхоам боцуш хила мегар дуй халкъан ахчанца? Цигахъ хъешийн цІа хир ду аьнгалин пеш а йолуш, ваннин ши цІа а, бильярдни зал а хир ю.

— Хъашт яц! Йийца а ма йийца! — Куржани хелхаран мукъамера елира, юха а ког сиха а шаршюш, иза говре нисъяла гІоьртира — Суна кстенна оьшу и хъан боьха нІаьний?! Хьо ловза хьо щаьрца бильярдех!

— Мичахъ, хІун болх бан лаъа хъуна? Мича метте нисъян еза аса хьо?

— Цхъанхъа а болх бан лууш яц со. Цул иштта говраца хелха а юьйлуш дІалелар ю со... Со кхабан, юхан таро йоцуш ву хьо? И Ханбеков Сату Халович вац хьо?.. Я Зату Халович хилла, оьрсашний дайна, матара вулуш ву?!. —

— И хІун хабар ю?! — оьгІазвахара Сату. — Со юьртабахаман отделан зав ву! Ханбеков ву!.. Сан акха котам! — юха а хьостуш вистхилира. — Аса ахъа боххург дийр ду-кха!..

— Иштта тоьлу! Нийса боху!.. Делахъ а, ахъа суна делла дашо сахът, туфлеш, холхазийн пальто хІинца йолчу хормехъ ца догІу... Шира лору. — И кхо дош вальсан эшарца мукъамехъ догІу дагадеара цунна. — Айхъа боххург хьо велахъ, изѣал суна керла сахъат-медальон, стаммийчех стаммий айраш долу туфлеш, — хІара дешнаш вальсаца кхин а тайна догІу, — дагадеара цунна...

— Куржани! — эххар а кхетгачу Ханбековс дийхира. — Саѣае сихха и радио-приемник!

— ХІунда? Иштта хазахо ма ду...

— Делан дуьхъа саѣае!

Куржани цІа чуяхара. Музыка дІатийра. Ша лаьттах йоьгІча санна сеѣира говр. Сату Халовича маьрша саѣаѣира.

— Сан хьомениг! — элира цо юхаеанчу Куржанега. — Ахьа ягар мел йина хIумнаш дагахь лаьттир яц суна. Вайшиь юха вовшийн гале церан список хIот-таехьа, тIаккха цуьнга хьовсур вай.

— ХIетталц тIаьхьа стейна тоьтту? — исбаьхьачо балдаш дусийра. — Списочек кичча ю. ХIинцца хьовсур вай.

Цигахь гира Ханбековна Куржанис ша юхайогIуш чуьра стоммачу кехатан хьарчийна топ еана хилар. И кехатан биргIа шен хазачу куьйга дIаяьстира цо, кехатан шаршо яржа а еш. И шаршо зудчун тамехьчу хотIаца язийна яра ша ерриге а. Хьалхара кхо-биь моглa боьшшухехь дог кIадделла Сату Халович нуьйрахь ле-стира.

— Сан хьомениг, хьуна хIун хили? — цецъелира исбаьхьа зуда. — Сел воккхаверан шовкъ оццул хьуна Iаьтткьар ю ца моьттурсуна!

Кхетамера ваьлла бере лаьтта вуьйжира. Ша мукъа ялар хааделла говр, бодашкахьа дIахахкаелла, тIан аьлла яйра...

Цхьа сахьат, ах сахьат даьллачул тIаьхьа кхетаме веана Ханбеков вьожначуьра гIаьттира. Цехьа боьду некъ гIаш юьхьараллецира цо. Цуьнан аьтто буйнахь кIайн гIаж яра. Иза яра и список, исбаьхьачех исбаьхьачу зудчо ша хIоттийна йолу. Юкъа-кера новкъахь садаIа тIулга тIе а хойи, беттасехь и спискан гIаж йостий яржайора Сату Халовича. ГIайгIане узарш деш шу тIера могланаш а доьший, меллаша ларъ-еш дIахьарчайора цо иза, тоьпан биргIа еш. ТIаккха «байттамад дуьне я!» олий корта а ластабой шен некъ юха а юьхьарлоцура цо.

Сатасаран зIаьнарш ловзура мацца а Хенбековна шена хьалхахь, гергтахь трактор гучуяьлча. Цуьнан кабина чохь наб йора балхо кIадвинчу Салмана. Ткъа, циркан говр яра цунна гонаха шен шера хелхар деш. Герга вахана Ханбеков ша дерригеннах а кхийтира.

Транзистор сацо дага дале мехаиикана набкхетта. Вальс цо хаддаза локххура. И йиш лекхча хелха а ца-йолуш йийр йолуш циркан говр а яцара. И говр схьа а лаьцна, Ханбеков халла цунна тлехиира. Цо шен стам-мийчу пелгийн тлассаш доьхжира говран лергашчу цун-на вальс-йиш хазар длалакьош. Тлаккха плендарш тле-голаш а тоьхна цо говр чаболе яккхира. Сатесира Хан-беков районан центре длакхачале. Дуккха а нахана-гире райисполкоман жопаллин белхахо циркан гов-рахь. Ткьа, церан щецбийлар шен доза доцуш дара.

ЖУМИН ТОБАНЕХЬ

Актив а юкьа а оьзна, шорийина заседани яра Жумин-вирдан вежарийн. Дийнан повесткехь дийца хЮттийна-ши вопрос дара: керла членаш тлеизцар а, «кхалхар»-це йолу операци яр а.

Хьалхара вопрос хьем боцуш чекхделира, тлеоьцуш-верг цхьа бежлу Сапи хиларе терра. Виркьа цунна-юкьара хиларна, ткьа, Биркьех тешам хилар гучу а док-кхуш, Сапи оьцушехь дела самаваккхархойн дарже ий-цира, кандидатски стаж — гIугI дархойн мур, — такхарх маьрша а воккхуш. Мил-милла а вацара иштта-чарарца самаваккхархойн могларе оьцуш. Цу тле, тле-кхочуш долу доккхачу маьлийн гIуллакхаш а лерина, шен мурдийн тоба алсам яккха лууш шайх хилар а да-ра Сапи сикха тлеизцаран бахьанех лара догIуш.

«Кхалхар» («Хиджра»)це йолу операци йийцаре-йиллира хIиница тлеизцна Сапи а волчохь. И операци-яра Жумин хIусам-цленюш-резиденци сикхонца шен мет-тера кхечу кьайлахчу метте а йаьхьна длахЮттор. И-гIуллакх тледожийра и хIусам йолчохь пачхьалкхан-хьаштийн гIишлош яран план кхиаро. ХIусам-резиден-ци Жумина цхьа а кхерам боьчу метте яхьа езаш яра. Нагахь и маьйне гIуллакхийн гIишлош яран план ца-

хилча а меттах яккха езара шайхан резиденци, хIунда аьлча, цо лелош долу хIуьмалгаш юкьараллина а, Iедалан белхахoшна а тосадала доладаларна.

Ткъа, и резиденци дIахIотто керла меттиг хаьржина яра. Массо а Жумин пIоьнчо даре динера и меттиг тIех тамехь хиларна.

Хийла ойланаш йира и операци еш цаоьшу бIаьргаш акха хьавсо гIуллакх кхочуш даран. Доцца аьлча, Тийначу эвларчу бахархойн ойла а, бIаьргаш а оцу операцин балхана нацкьархьа берзо безара. Цхьаммо предложени ялийра эвлан вукха агIорхьарачу цхьана гIишлох цIе тасар. Масала тишачу рагIух. Цунна жоп луш сийлахьчу шайхо элира:

— Дош доцург. Иза дукха кхераме ду. Схьалаца а, цу тIе ватта а тарло. Ткъа, яьлладу цIаро эвлара дерриге а адамаш хьовха церан ах а шена тIе дерзадой а хаалц.

Вирдан вежарийн тобанан бюрон член волчу вукха мурдо хьехам бора доттагIаллин, безаман хьокъехь клубехь лекци ешар вовшахтохар. Шайхо тIаккха элира:

— Дош доцург. И тайна лекци йоьшучу кегирхой гIур бац. Хабарел гIоле лору цара гIуллакх. Цига гIон берш беккьа цхьа пенсионераш бу. Ткъа, вай декхарийлахь ду ша берриге а гулбан: пионерашкара дуьйна пенсионерашка кхаччалц, милиционераш а тIехь.

Тобанан бюрон кхоалгIачу члено хьалха теттира совхозан клубехь «Итальянски кенехь зуда йитар» цIе йолу киносурташ гайтар. Сийлахьчу шайхо элира:

— Бакъ ду, оцу фильмо эвлахь мел верг гулвийр вара. Амма, вирдан вежарий, вайн йиш ма яц сел далла цадезачу гIуллакхех пайда изца. Дала дIатосур ду вай иштта Iеса гIуллакхаш леладахь. Со тешна ву сайн дикачу мурдех цхьа а оцу Iесачу фильме хьаьжна цахиларх.

— О! Хьо бакъ ву, дала кьайиле цIанъярг! — маьхьарий хезара гонах. — Муха мегар ду?!

Реза хилла корта таїи́йра шайхо:

— Со а ма ца хьаьжна цуьнга. Бакъ ду, цуьнан хьокъехь рецензи-м ешна аса.

Массо а дІатийна, кьовлаелла минуташ дІаохура. Массара а ойланаш йора. Кест-кеста тийна а, мукъамехь а шур-шурш хезара мох тухучу вентилиаторан гловІанах терра. Мурдийн хьекъалш ойланашца меттах хьер дара и хезаш дерг. Электричествон жимо экихар санна «къарш» делира, ткъа, мурд КІезалг вист хилира:

— ХІай, сийлахь шайх, сайна дага деа моьтту суна...

— ХІун? ХІун? — Шайш бол-боллучохь меттах хьайра мурдаш.

— Сийлахь-воккха шайх! — КІезалган аз дийкира тешаман сацамах дуьззина. — Оцу къайлахчу дийнан сарахь, «икс хенахь», Снасскийн — Фишеран кьовсаман матчан хьокъехь клубехь мах боцуш лекци вай вовшахтохахь: уггаре а боккха кхиам боккхур бу вай.

— Хьекъалан лакхе!

— Кхетаман бухь-муцІар!

— Гениально! — дешнаш лелхара гонаха.

— Далла бу хастам! — декара аьзнаш.

— Дика ду. — Тевирзира шайх. — Мила ву и лекци йобьшу ерг?

— Грознера кхайкхина валор вай гроссмейстер, — вист хилира секретарь Мусост.

— Грознехь гроссмейстерш бац, — доккха садаьккхи-ра шахматийн Іилманакад мелла-волчу КІезалга, шутІе ша, самаваккхархойх, уггаре а образованни а волчу.

— Цхьа а вац? — цецбевлира совещанин дакъала-дархой.

— Цхьан цхьаь вац!

— Къайленаш хуучу шайхел а кІезиг бу-техьа и гроссмейстерш? — элира Мусоста. Амма и шен багах доллушехь дІатийра иза оцу хаттаран сонталла мел йоккха ю а хиьна.

— Сила болчу вайн берриге а мехкахь, ткъей вуър-хийтга бен вац гроссмейстер, — ларлуш хаййтира Кіезалга.

Шайх буърсса хьаъжира шен секретаре:

— И гроссмейстерш болчу паланех уггаре а вайна гергахь ерг муълхарг ю? — хаъттира цо.

Кіезилг ойла ян вуйлира. Тіаккха цо вайн мехкан географически карта дийхира. Оцу карти тіехь ша хийла нелг кхерстийначул тіаьхьа элира цо:

— Гроссмейстерш болчех вайна уггаре а гергахь йолу гала — иза Тбилиси ю. Дуьненан юкъара гроссмейстер Эдвард Туфель ву цигахь векаш.

— Хиун хета хьуна, — хаъттира шайхо Кіезалге. — Тийначу эвлахь лекци еша реза хир вуй-техьа и Туфель? Вай шена берстина баттла боллу уьстагІа белча мукъана а?

— Хаац.

— Вай цунна ши уьстагІа лур бу! — стенна делахь а комаьрша велира Жебир.

— Хаац. Цкъа делахь иза цІераваьлла хила а тарло. Цхьанхьа турнире вахана. Царна хІумма а ма ца хета Гастингсе, Пальма-де-Мальорке, Буэнос-Айресе, иштта дІа кхечу а гІаланашка изхар.

Шайхо кІоргга ойла йора. Массо а цунна муьтІахь дІатийра. Къар ца луш белхаш бечу вентиляторийн гІовгІа хезара.

— Дуй хьуна, — эххар вист хилира шайх. — Хан-зама кІезиг ю вайн. Гроссмейстер ловзош лелачохь дац гІуллакх. Цу тіе цуьнца и таьжгенаш лелор хала а, шеконе а ду. Вай дІакхайкхор ду оцу Туфелан лекци хир ю аьлла. Тіаккха дажкхий а, кегий а дерриге а ада-маш клубе гуллур ду. Эвла яссалур ю. Вай вешан операци а ю дІайолор. Вешан гІуллакх чекх даьлча ада-машка хаам бийр бу гроссмейстер ца веана аьлла: цІех-хьашха цомгаш хилла я новкъахь хьевелла, ткъа, кІе-

зиг ю кху пана дуьненахь стагана тІехІитта тарлуш йолу киртигаш. Ша дерриге а делаи кхиэлаца хуьлуш ма ду!

— Иштта-м дара-кхи иза. — Шабаршица кьийлалуш вист хилира КІезалг. — Идея сел кьегана ю, хьан хьекъалан нур сирла хиларе терра, хІай, сийлахь шайх, амма сан цхьа жима шеконан цуьрг ю-кха. Лекци ца-хуьлийла ма-хиъинехь оцу шахматаш дагайоьхначара ерриге а клуб отуррий техьа? Клубан завна еттарий техьа? И лекци хир яц адамашка дІаала ваьхьа верг мила ву-техьа?

— И пуллакхаш ша дерриге а аса сайна тІеоьцу! — хадам боллуш хаийтира шайхо. — Цу тІе вирдан вежарий, хастам хиларг самаваккхархой, оцу Спасскийн — Фишеран матчах йозаелла сан, сов доккха маьІна долу, генна дІахьовсийна планаш кхоллаелла. Цу тІе а доьгІна, вирдан вежарийн тобанан бюрон член волу КІезалг лаьррина волу сайн шахматийн пуллакхийн заместитель хІоттаво аса. Хин йолну матчан ша ерриге а агІонаш йовза сихонца, Москва гІала командировке ваха хьакъ во аса КІезалг.

Дош дийхира хецна ворда шех яддал ирчачу Биркьас. Цо хьалха хІоттийра операци ян июлан 26-гІа де чІагІдар. 662-чу шарахь, 1350 шо хьалха, хилла мас-со а бусалбаанаша ша лоруш долу и кхалхар: Мохьмад Маккара Мадина вахар, и сийлахь хиджр. И хьасталуш ялийна предложени Жумин дагна там беш хилира. Дуккха а хІумнаш дататесира Жумина и предложени бахьанехь. Аьтто нисбелча Биркьина цу дуьхьал там бан сацам бира цо. Амма, пуллакхан сихалло аьтто ца битинера операци масех кІиранна тІаьхьататта. Жумас шен гІиллакхца, тамехь юхатеттира Биркьин предложени, хьокъала болду хастамаш а беш. Тохура ша ойла а ма-ярра, герггарчу шоьтан сарахь операци яр чІагІдайтира цо совещанехь. Цу тІехь заседани дІакъевлира.

ОПЕРАЦИ „ИКС“

Тееара «икс хенан» суьйре — 10-чу июнан, шоьтан дийнан, суьйре...

Маьлхан-ирзерчу райисполкоман ценошна хьалхахь, суьйранна нийсса ворхI сахьат даьлча, ши грузовик сецира. Царна дуьхьал аравелира Ханбеков ша. Шофершка: шу мукъа ду, элира цо. Уьш къайла бовллушехь церан метта хевшира Жумин мурдех болу шоферш. Сату Халовича: «Дала гIо долда вайна! Баркалла ладо-парна» — оллушехь машинаш дIаюьйлаелира, меллаша, гIовгIа ца ян а, адамийн бIаьргаш шайна тIе ца низо а гIерташ, Тийначу эвла йисте евлира уьш тIеттIа шайн йовдар сих а деш.

Операция «икс» я «хиджр» дIайолаелира.

Цу сохьтехь клубе гуллуш дара Тийначу эвлахь мел долу адамаш. Берриге а доьзалш цхьаьна а кхетта оьхура дукхах берш. Къеначийн куьйгаш а лецна, царна гIо деш дара церан бераш а, берийн бераш а. Клезиг башара шайн марахь-керахь кегий бераш долу къона наной. Шайн долахь машина а, мотоциклаш а йолчара, маьI-маьIе керташкара, къанбалар тIехдаьлла гIаш лела де доцурш лехьабора, цара уьш а, царна тIетовжа гIайбеш а клубе кхоьхура. Ткъа, школьникаш хьалхара май даздеш санна могларшкахь боглара, парадан битамехь...

Адамаш хаамийн витринна хьалхахь соьцура даккхийдерца юха-хха а доьшуш: «Борис Спасский — Роберт Фишер. БIешерийн матч! Шахматийн уьнан тоьл-лачех тоьлла береш къовсабалар. Шахматийн Iилманан Казбек лам Эльбрус ломах тасабалар. Дуьненан чемпионан таж хьенан коьрта туьллур?! Оцу хьокъехь лекци йоьшур ю дуьненан халккийн юкъярчу гроссмейстеро Эдвард Туфела (Тбилиси). Лекци хир ю культуран цIа чохь шоьтан сарахь, 1972-чу шеран 10-чу

июнехъ, суьйранна 8 сахъат даьлча. Пуллакх махбоцуш чувуьтуш ду».

Дукха хан йоцуш клубан заведующи хIоттийна йолу Тумиша шен кабинетан корах ара хьаьжира. Гобаьккхина клубехъа текхаш адамийн яккхий тулгIенаш гарокхерийра иза. Сов дика хьара цуниа шхъа а лекци хирг цахилар. Керла болх кьинхьегамхой Iехорца дIаболор дегаза хетара цунна. ХIун дер ткъа! Сийлахьчу шайхан лаамна муьтIаьхъ хиланза ялац иза, дала шена майра вина велла а волчу.

Адамаша гIовгIанца юьзира хьовсархойн йоккха зал. Дукха хан ялале цхъа а ясса меттиг ца йисира. Кораш тIе ховшарал совнаха пенашна юххехула моглара дIа-хIиттина а дара адамаш. ГIанташ хIитто меттиг яцара, я тоьал гIанташ а дацара. ИссалгIачу сахъатах пхийтта минот яьлча маьхъарий хезира: «Тумиша, хан хилла!..» «Гроссмейстер гучуваккха!..» «Хан ю!».

Сценина хьалха кхозучу кирхьанна Iуьрг даьллачу-хула зал чу хьаьжира Тумиша. Хьалхарачу гIантийн кхо моглa дIалаьцна Iара декхаш долу бераш керахь долу зударий. Царел тIехъара гIантийн ши моглa дIалаьцна бара бIе шераш кхача герга бахана а, бIешерел совнаха хан тоьхна а болу баккхий нах. БIе шо кхачна воккха стаг Хьамид вара царалахъ кьаьсттина товш. Царел тIехъара меттигаш адамийн кортойн хIорд хетара, карзахе тулгIешца ловзуш болу.

ХIу дер ткъа? Аса хIу дер? Гура чу доьल्लीна акха цинциг санна хьийзара сцени тIехъахь миска Тумиша. ЦIехъашха цуьнан кабинет чохъ телефон ийкира. Иза хьаьдда яхана трубки тIекхийтира. Кьамел дийриг Жума вара. Цо элира:

— Операци кхиамца дIахьош ю. Цхъа а новкьарло йоцуш бу тхан болх. Хьан бахамехъ хIун хьал ду?

— ТIех ирча хьал ду! — изькхийтира Тумишас. — Аьлча а, башха дика ду, хIунда аьлча лекце эвла мел долу хIума схьадеана хиларна.

— Иза тхуна хууш ду. Эвла елча санна ю. Хьо молодец ю!

— ХӀинца хӀун дан деза аса? Адамаш карзах дуьйлуш гловгаеш ду. Нагахь аса шайга хӀинца лекци хир яц алахь цара со вовшахйоккхур ю. Хьуна а ма хаьа вайн автономни сиха амал ерригсоюзни шахматни хьерабийларх дӀакхетча хиндерг!..

— Бакъ ду, — тевирзира Жума цо бохучунна. — Цара вовшахъяккха тарло. Амма, иза гӀазот южалла хир ю, дела самваккхархойн гӀуллакхан дуьхьа тӀеиэцна йолу!

— Со хӀуьу дан кичча ю, сийлахь шайх! — доккха садаьккхира Тумишас, — делахь а, лаьара совнаха дерш тӀехтилийта.

— Хьо вовшахъяккха царна мел хан езар ю моьтту хьуна?

— Схьахетарехь пхийтта минута еза там бу. Амма, билтгал маса минута еза хаац суна. И тайпа хьесапаш данза ю со. Дуьхьара соьга деанарг ма ду хӀара де...

— ГӀалат юьйлу хьо, — кхетамца билгал дира шайхо. — Хьо кьона стаг ю, дика дегӀехь ницкъ болуш а ю.

— Ян-м ю, — реза хилла тӀейирзира Тумиша ша кьона ю бохучу дашна.

— Амма, вайна и хан а кӀезиг ю, — буьрсса хайитира Жумас. — Кху тӀехь вай гӀалат девлла. — Самокритика а еш, даре дира Жумас. — Делахь а ца духур вай. ГӀалат сихонца тодан деза. Цу тӀе оцу гӀалатах пайда а боккхуш.

— Муха? — цецъелира Тумиша.

— Дукха атта. Сихха касса дӀа а еллий, дӀакхайкхаде: массара а билеташ изца деза, алий! Цара билеташ оьцуш йойьу йолу хан тоьар ю вайн операци оха чекхъяккха. Аминь. Баркалла ладогӀарна.

Трубки чохь муьстга цӀук-цӀук хезира. Мискачу Тумишин дан кхин хӀумма а дацара. Цо касса дӀаеллийти-

ра. Хинцале карзах ялла юлаеллачу адамиин тобане
ийст хилира иза, сцени тIе а ялла:

— Накъостий! Бохаме цатам хили-кха!

— ХIун ду хилларг! Схъавал гроссмейстер!..

— Гроссмейстер! — карзахаллин аьзнаш декара.

— Сан юьртахой! — маликан аз декара Тумишин. —
Хинцда Москара соьга телефон туьйхи финансийн ми-
нистро! Цо тIе дожий суна таханалера лекци мехах хи-
лийтар!

Реза бацаран гIовгIанаш евлира зал чохь.

— Сан махкахой! — хIурлаинан, кIеда-мерза Туми-
шин аз дийкира. — Билеташ изцанза девр дац! Касса ю
шуьга хьоьжуш. Нагахь аша билеташ ца изцахь грос-
смейстеран Туфелан мехах йолчу лекции меттина шуна
махбоцу лекци ешийта дезар ду: «Дин — опиум ю
халкъана» аьлла йолу... Дин — дIовш ду...

И тIаьххъара дешнаш аьлла Тумиша ялале гIаьтти-
на ша ерриге а зал кассе хьаьдира.

«Зал юьззина долу адаманш билеташ изцна довла
мел хан езар ю? — Ойлайора Тумишас, — лаххара а —
цхьа сахьат». Делахь а цо кассирше аьллера билеташ
меллашо дохка. Амма, кассирша ша а сихъелла яра
Сиасский — Фишер мачтах дерг хазан, хаан...

Итт минута яьлча зал чу бIаьрг тоьхча, клубан заве-
дуюшис, исбаьхъачу Тумишас бертаза «АхI» изккхийти-
ра: зал юха а тIанк аьлла юьзна яра.

Тумиша сацам боллуш йолаелла сцени тIеелира. Цо
шен кьамел болатан зевне дерзош элира:

— ХIун дер ткъа, юьртахой! Суна го шу билеташ
изца лууш цахилар. Итт минута ялале оха хозуьйтур
шуна лекци: «дин — халкъана дIовш ду, опиум ю!».

ЦIеххьацхьа зал чохь сийначу олхазарийн ардангаш
гIовттуш хийтира цунна. Иза кхийтира адаманша айъи-
нарш шайш изцна билеташ хиларх.

ПхьобалгIачу могларехь, баккхийчу нахалахь, Хьами-
дан голаш тIехь Iаш стомма кассирша гира Тумишина.

Цо сикха билеташ дохарна йитира кассирша баккхийчу наха шайна юкха. «Глам я! Аса гойтур хьуна! — ойла-йора исбаьхьачу Тумишас. — Уггаре а хьалха хьо дладур аса кхаьрга вовшахъяккхийта».

Шега хьовжуш Тумиша хааеллачу Хьамида стомма кассирша шена юххерчу воккхачу стеган голаш тле хайира, тлаккха хьаьла а глаьттина цо чов ладощ мохь туьйхира:

— Маццалц?!

Адамаш ладобгIуш длатийра. Тлаккха, Хьамида юха а шен метта охьа а хиьна, шена юххерчу статера кассирша схьа а иэцна шен голаш тле хайира.

— Аренийн, фермийн кьинхьегамхой! — тийсалучу маттаца йист хилира Тумиша. — Кестта вай дладолор...

Едда шен кабинет чу а иккхина, неI дла а кьевлина шен южалла муха кхочу хьовжуш лара Тумиша.

Телефон йийкира. Иза Жума вара.

— ХIун ду цигахь? Цхьа а вовшах а ваккхазий? Яккхазий?

— Цхьа а яккхазе.

— И хьем стенна хилла? План юкбах хIунда юьту?

— Технически айпаш бахьанехь... — ша-шах жон де-лира Тумишас. — Хьовха, суна хетарехь хIиница дладолор ду вовшахъяккхар...

— Хьаьнгара долор ду?

— Кассиршера долоре сатесна яра со...

— Сатесна яра! И тайпа гуллакхаш дита мегар дац тидам ца беш! Ша-шах дита магац. Уьш вовшахтоха деза. Амма, кху сохьта бен а дац хьаьнгара долиича а, хьанна тIехь чекхьдаьлча а. Коьртаниг хан дIаякар ду.

— ХIаьа, сан хьомениг, иза бен а дац.

— ХIан, Iудика хуьлда, езира Тумиша! Кхин тухур яц аса хьовга телефон.

— ХIунда, хIай сан эла?

— ХIунда бохург хIун ду? Со хууш ма вац эхартахь хьан хин йолчу телефонан номер, — хьастарца забар

йира шайхо. — ХІан, Іодика хуьлда, сан деган седа! Іодика хуьлда! Операци кхиамца дІахьош ю. Кхин а ткъей итт — шовзткъа минута хан ло тхуна. Хьомениг, сан хьомениг хьо! Баркалла ладогІарна.

Зал чуьра схьа, Тумишина хезара царделлачу адамийн оьгІазаллин гІовгІа. Цо ойла йора шен Іужалла кхин а ткъей итт — шовзткъа минут тІаьхьа таттаран белхан. Эххар а хьала а гІаьттина иза юха а сцени тІе етира.

— Накъостий! — дийкира цуьнан аз дІатийначу зал чохь. — Гроссмейстер Туфель схьакхечи. Вай и гІул-лакх... дІадолор хІиница...

— Ура-а!.. Декъала хилда Туфель. Тхан, Тумиша, хьо молодец! — ТІараш деттаран гІовгІанца екара зал. Къаьсттина чІогІа ТІараш деттара баккхийчу наха, стомма кассирша вовшийн кера-кера а луш.

— Амма, накъостий, — Тумишин аз ларамаза дегийра. — Керахь бераш долчу наноша клуб мукъа йитар доьху гроссмейстера, хІунда аьлча бераша гІовгІа яро лекци юкъахъяккха тарлуш хиларна.

Тумишас сатеснера ша иштта аьлча зударша гІовгІа а яьккхина эрна баганаш етташ хан дІаяхаре. Амма, иза аьттехьа а дацара. Наноша бист а ца хуьлуш шайн бераш марошка дІадезира. Ткъа, нах шайн бераш а иэцна ара а бевлла, клубана хьалхарчу гІанташ тІе охьахевшира, дитташна кІелахь. Шен-шен рогІехь клуба чу а оьхуш керланаш аракхехьа барт бира цара.

Майра дехьа-сехьа вахана хилла цхьа зуда йисира шен наб кхетта бер а керахь. Наха цунах къинхетам бира, цу тІе ши билет иэцна а хиллера иза: шена а, берана а. Иштта хьал хилча Тумишин мотт ца керчира оцу зудче араяла ала.

— Дика ду, — дог диллина йист хилира Тумиша. — Аса сцени тІе схьавалор и гроссмейстер.

Адамаша юха а тІараш деттара даьккхий а деш.

Тумишас сацам бира шен кабинет чохь не! д!а а къевлина яла к!ел саца.

Не! д!айилмича !адийна сецира Тумиша. Г!ентара хъаьла а г!аьттина ц!хъа стаг дуьхьал вогура цунна. Лекха а воцуш, стоммо стаг вара иза, хъийкъина маж а, даккхий !аьржа куьзганаш а долутш.

— Хьо юй Културан ц!ийнан директор? — кьорочу озаца хьаттира цо. — Со воккхавеш ву. Гроссмейстер Эдвард Туфель ву со.

— Ой, хьо? — цецъелира Тумиша. — Хьо мичара велн?!

— И бохург х!ун ду? — велахъежира стаг. — Шу дац соьга кхайкхинарш? Чувогуchoхь д!атоьхна афишка а ма ю.

— Делахь а, амма...

— «Делахь», «аммий» дан а дац. Со вуьштта а т!аьхъависина. Хан яц. Вигал со сцени т!е. Со сатесна ву хьо а сцени т!ехь хирг хиларх.

— Х!аьа, хир ю. — Йоьхна жоп делира Тумишас, г!уллакхах х!инца ша а ца кхеташ йолчу. — Шахматех ловзар шена т!ехь гойтуш долу у хила ца деза хьуна?

— Демонстрационни уй? — гроссмейстер ойлане велира. — У тов... Деза дера! Со муха мега у доцуш? И ца хилча-м хъаха бу нах боьлур!

И сийлахь-веза хъаша а иэцна клубан заведующи сцени т!ехь гучаьлча зал йийкира т!араш деттарна, даккхийдечу адамаша маьхъарий хъекхарна. Цхьалхачу нанас тхов к!ел кхачош ирах кхоьссира шен билет иэцна долу бер, и бер т!аккха самаделира.

Гроссмейстер, Тумиший стоьлана юххе охъахира. Нехан г!овг!а сечча Тумишас хъала а г!аьттина аз то-деш элира:

— Накьостий! Предложени ялийна президиум хар-жар...

— Ура! — г!овг!а иккхира зал чохь.

— Ахъа х!ун дуьйцу? — воьхна хьаттира гроссмей-

стера. — Президиум стенна оышу?.. Лаахь дла хин яй шена... Амма, суна лаац уыш кху сцени тле бовлийла. Шаыш бол-болчохь Іан беза!

Зал чохь маъхъарий деттара:

— Хъамид!..

— Хазу!..

— Солта!..

— Реза ду уыш харжа!..

Пхиъ хаържира. И беран нана Хазу а хоржуш. Хаържинарш хъала а глевттина сцена йолчухъа буй-лабелира.

— Накъостий! — Тумишин зевне аз дийкира. — Хаържанчаърга шаыш бол-болчохь Іар доьху гроссмейстеро. Сцени тлехъ адамаш дукха хилча цуьнан балхана новкъарло хир ю.

Массо а реза боцуш бухабирзира тайн-шайн меттигашка. Амма, Хазу, гроссмейстеро доьхург шегга доцуш санна, сцени тле а яylla, билет иэцна долчу шен бераца стоьлана юххе охъахира, Тумишех белш а тоьхна. Цхъа а ца хлосттира цуьнга дош ала.

Сцени тле деана длахлосттира демонстрационни у. Хлундда делахъ а, цу тле длахлиттийна шахматех клайнаш яра. Адамаш цу балхах цецдевлера. Амма, гроссмейстер-м шек а вацара. Бакъ ду, сцени тлера длавоьду некъ дла а къовлуш и у длахлосттор ца тайра гроссмейстерна. Уна герга а вахана тлах-тлах аylla шен пелган гола туьйхира цо оцу татане сел лерана ла а дуглуш. Хетарехъ и тата ца тайра цунна, мелла елахъ а шеко йолуш дара тата. Тлаккха гроссмейстеро и у ша сха а лаьцна длахилийра, сцени тлера длавоьдийла маърша хирриг.

Даккхийдеш долчу адамашна хъалхахъ, сих а ца луш, и гуллакхаш а дина, эххар а гроссмейстер тле вахара жимачу, дуткъачу аннех йинчу трибунна. Куро йовхарш а тоьхна, дладолийра цо:

— Хиниолчу матчан хьокъехъ сайна хетарт аладе

хьалха, со декхарийлаха лору аса вайн хоккейн кхиамех дийца. Иза ца дийцича тлехочуш болчу шахматинн квовсамах долу сурт кхачаме хир дацара, ткъа, цу квовсаман берзаран хьокъехь долу маълаш айие хир дара.

Иштта, аьр вай клеззиг дешнаш дуьненахь уггаре а тоьлашха йолчу хоккейн хьокъехь... Старшинов, Харламов, Михайлов, Лутченко, кхин дуккха а болчийн а и цлараш массанхьа а евзаш ю. Рагулин терзана ваьлча го вайна бле итт килограмм узуш иза хилар. Иза бакъ дац ала керах даьлларг вац маьлхан дуьненахь. Ткъа, Фирсовс шайбех говза глаж тохар! Цхьайттазза хилла вайн дуьненан а чемпионат! Цул тлаьхьа юй ткъа шек хила йиш Спасский — Фишер матч длаьорзург хиларх! Дуьне щецдоккхуш вайн конкеш хохкучара, исбаьхьаллин куьцехь хелхарш дечара баьхна кхиамаш дагалощур вай. Роднина, Уланов, Пахомова, Горшков, Смирнова, Сурайкин. Счетера дла ма тосалда Сергей Четверухин — иза сел доккха глуллакх ду! Шиъ ах го а тосуш Ирина Роднина кхоссалуш ма гиниехь дладолу Ставский — Фишер матчан чекхенах шек хилар!

— Спасский! — шабарш дира меллаша цхьамма.

— Спасский! — шабарш дира инзаречу тийналмехь кхин цхьамма а.

Гроссмейстер оьглазаллехь ирх иккхира.

— Сайна новкъа глртачу стаге аравалар доьху аса. Цавалахь аса лекци сацайо.

Зал чохь адамаш вовшашка шабарш дан дуьйладе-лира, хилларг хлун ду ца хууш, щара гонах бларг бет-таш кортош хьийзабора.

— Оьглаз ма глолахь, накъост гроссмейстер, — бехке хиларан озехь дийхира Хазус. — Хьан глалат тодинарг сан жима Османчик вара.

— Мила Османчик?

— Хлара ву-кха. — Хазус длакховдира клайчу шаршош юкъахьарчийна долу жима бер. — Бехк ма бил-

лахъа кхунна. ВархI бутт а жхачанза жима ма ву хIара...

— ХIетте а веца шахматийн гIуллакхашна юкъа гIерташ?

— Гонаха массара а дуьйцуш хезаш дерг ма ду кхунна Iеминарг. ТIахъаьлла бер ду...

— Хъекъалан нур! — цецвелира гроссмейстер.

— Хаттар дан мегар дуй? — Зал чуьра схъахезира кIентан аз.

— И гIуллакх, накъостий, — дош текхош вистхилира гроссмейстер, — аса, дуй шуна, доьху хеттарш яз а деш схъадалар. Лежци чекхъаьлча аса царна дуьхъал жобпаш лур ду. Делахъ а, цкъа вай нацкъара девллачуьра, и цхъа хаттар барта дан мегар ду.

— Маэстро, коэффициент Эло хIун ю хъан? — хаьттира жимчу бежIуно, Iалвис.

Оцу секундахъ стаканахъ хи а иэцна трибуна тIеяхара Тумиша.

— ХIинцдалц схъа со вовзанза ю хьо? — меллаша хаьттира лекторо. — Со вай хIара-м, со — Жума, дала хъуна велла майра.

— АхI! — Тумишас стака охъадожийра.

— Операци хъеелла. Вайн адамашна ткъей иттшовзткъа минутехъ маьрша болх бан аьтто баккха веана со кхуза.

Клубан белхахой, шаьрца цхъаьна клубан заведующи а, вовшахбахар хIинца хийцина-техъа я планехъ дутехъа аьлла хатта лиира Тумишина. Амма, иштта хатта иэхъ а хетта, керла хин стака да яхара иза.

Адамаша собар дора, гроссмейстерна хи дезаш хилча, цуьнга жоп ло бахар гIиллакхе доцийла хууш. Мацца а хин стака а дахъаш Тумиша юхаеача, Жумас балдаш меттах а ца хъадеш хаьттира цуьнга:

— И къона-жима тунтал мича духе яха гIерта? И хIун коэффициенташ ю цо хоьттурс?

— Хаац, — халла хезаш жоп делира Тумишас.

— Хьо культуран цийнан директор ма ю. Хаа декхарийлахь ю. Ишттачу маьӀне балха хьо хӀунда хӀоттийна?.. Пайде белхан хьесапан коэффициент юй-техьа цо хьӀтург?

— Хаац, — кхин а тийна шабарш дира завклубо.

— Я цийх доллучух дозуш ду-техьа иза?

— Хаац...

— ХӀа, дика ду, дӀаяло, — тохура а санна, балдаш меттах ца хьадеш шабарш дира Жумас. — Сихонца дер ахьа хьалхарчу а, бархӀалгӀачу партешкахь хилларг Петросян — Пишер матчехь.

— Петросян — Фишер! — цӀевзира цергаш яланза волу жима Османчик.

«Зуламхо я! — шен дагахь барт туьйхира Жумас. — Мел сема лерг а ду циймийлархочун!»

Шен кӀант карзахе а хаавелла Хазус цуьнан бага шен некхан юьхьиг йоьлтира.

Тумиша ца кхийтира ша дан дезачух. Амма, сийлахьчу шайхе хатта иза ца яьхьира. Йоьхна а, Ӏадийна а йолу иза Хазуна юххе охьахира ша стенга сатесна ю а ца хууш.

Жумас, хин ши кьурд а бина, стака дӀа а хӀоттийна элира:

— Сан ЭЛО-н хӀун коэффициент ю бохучу хаттарна жоп далале хьалха, со декхарийлахь ву сайн РОЭ-н тайтам хӀун бу шуна хайта...

— Цуьнца цхьаьна цийи Ӏаткьар а! Давление! — мохь туьйхира воккхачу стага бежӀуно Ӏумара.

МаьӀ-маьӀехь маьхьарий девлира:

— Маэстро, и аритми а хааелла хир ю хьуна?!

— Иштта дог Ӏелдалар а!

— Цу тӀе хьекьал а! — нӀэкхийтира Ӏалвис.

Жумина хиира шен Ӏуллакх доьхна хилар. ОьгӀа-заллин бӀаьргаш хьовсийра цо Тумише. Кхераеллачу Тумишас Хазугахь а таьӀна хаьттира:

— Хьомениг, хьуна дагадогӀий Петросян — Фишер

матчехь хьалхарчуй, бархIалгIачуй партешкахь хил-
ларг?

— Хиун хир дара цигахь? — белшаш саттира Ха-
зус. — Шина а партехь Петросян ийшира. Бакъ ду,
хьалхарчу партехь юьхьенца цуьнан гIуллакх бегIийло
дара, ткъа, бархIалгIачу партехь цунна дуьхьал верг
дебютехь галвуьйлура, амма...

— Лампанаш дIаяйра! — шен багара накха дIа-
кхобьсира Османчика.

Тумишина цIеххьашха ша ягийча санна хийтира. И му-
ха ийцIелла хилла! Газеташ тIехь цо иза мосузза деш-
на?!.. Сийлахьчу шайхо цунна тIедиллина... Тумиша
хьаьла а иккхина кулисашна тIехьа хьаьдира...

— Гроссмейстер! — зал чуьра схьа хеттарш кхуьй-
сура. — Керлачу талламаша гайтарехь шахматийн уьн
тIехь маса жIакке хила йогIу?

— Муьлхачех? — билгал дан лиира Жумина. —
Iаьржанаш я кIайнаш?

— Iаьржанаш!.. КIайнаш-м оха тхьаш а ягар ер. Оцу
ун тIехь ма ю уьш!

— Гой шуна... — Ойланца долиира Жумас, сихха
стол йолчухьа бIаьрг а тухуш. Цигахь Тумиша ца тича
воккхавеш хилира иза.

Зал чохь адамаш буьрсса меттахьхьайра. Баккхий
нах, и стомма кассирша кера-кера луш юьстах а яьк-
кхина, хьалагIевттира. Царна тIаьххье кхиберш а гIуьт-
тура. ГIевтанарш меллаша оценехьа буьйлабелира.
Ткъа, лампанаш дIа ца йовш яра... «Хинцца дIа а лаьц-
на етташ уьпада ваккха волор ву, — дагадеара сий-
лахьчу шайхана. — Шаьш Iаббалц дуккха а, лазош а
еттар ю. Вайн кхузахь еттаху тайпана къиза...».

Гой шуна, — бохура цо, — цхьа болчу специали-
сташна хета...

Хьалха тIебогIуш болу баккхий нах сценина тIебов-
ла буьйлабелира. Уьш бист а ца хуьлуш буьрса хиларо
кхерош Iадавора.

Ткъа, Тумиша рубильник лъхуш дла-схъа кхерстара. Мичахъ ю иза? Мичахъ?... Ах, хлара хилла-кха не-ларна тлехъахъ! Цо рубильникан тлам-схъа алаышнаш-лъхъашха шехахъа ластийра. Къарш олуш хезира, суйнаш лилхира. Массо а меттехъ лаьржа бода хлоьттира. Оццу хенахъ кабинет чохъ телефон йийкира.

Шена тлехочуш бохкучу баккхийчу нахана дуьхъалша молуш дисина хи чохъ долу стака кховьссира сийлахъчу шайхо. Церан кортош тле трибуна а харцийна вуха иккхина иза демонстрационни унна тлелоттавелира. Цхъана иммансизо юха а кхунна дуьхъал хлоттийна хиллера иза. И у а харцош араижккхачохъ Тумишина тлехийтира иза.

— Ва сан эла! — элира цо сийлахъчу месалчу лерехъ, чохъ сов йоккха гловгла иэккхарна. — Хиница телефон туьйхи хъан секретаро. Операци кхнамца чехъаьлла.

Аса декъала во хьо!

— Баркалла! Хьо молодец ю! — жоп луш мохъ туьйхира Жумас. — Ахъа со клелхъара ваьккхи. Дала дика дер хьуна. Хъайн балхажь Инэ. Хийла хъашт хир ю хьо тхан балхана кхул тлаьхъа а. Пхи минут яьлча лампанаш латае. Со ваха. Баркалла ладогларна.

Клуба чуьра ара а иккхина, Жума герггарчу урамехула длахъаьдира. Цигахъ цуьнга хьовжуш лаьтгара лаьржа «Волга». Амма машинан неI тлечлагло иза кхиале, масех куйго цлехъашха катюхна ара кховьссира.

— Вота яц и еттарг?

— И мича ловзаргахъ етта хир ю? — вовшашка хьоттура наха.

— Са а къералуш-м етта иза! — билгалдаьккхира къеначу Хъамида.

Мичара вота?! — жуьг ластийра хуучо, — аьшпийн китанна еш йолу буй-тлара ю-кха!

— Ой, вай дакъа а ца лоцуш-м йийр яц и тайпа ла-мал! — олуш тлехъаьдира Хъамид а, Iумар а.

— Виэ ма виэ!

— Ватаве!

— Не! дула!

— Аьрташха тоха! — маьхьарий деттара тежакхечу наха.

Цеххьашха коьртара куй а, телатийна йолу маж а, бӀаьргех долу таьржа куьзганаш а охьаийгира оцу стеган...

— Ой, Жума вац хӀара?! — цецвелира Хьамид.

— Жу-ма-а-а?! — кхин а чӀогӀа цецвелира Гумар.

— Жу-ма-а-а?! — даьржира адамаш цецдовлар.

Нахах цхьаберш эхь хетта, тадийча санна, дӀатийра. Вист хила де а доцуш, воьхна а, гӀийла а лаьттара Жума, йиттина маддинчу шен дегӀе ла а доьгӀуш.

ЭргӀада ваьлла Жебир карзахечу боларца тӀевахара Жумина. Меллаша Жумин лере а тӀена, гӀоргӀа шабарш дира цо:

— Вала де ди ахьа! Сихха дӀавала кхузара. Салпал оха тӀаьхьа дӀатухур ю хьох...

Парталчу боларехь шен машинна тӀевахара Жума. Цу чу охьахаа цхьаммо гӀо дира цуниа. Спекулянтан кийра санначу буьйсанан таьржачу боданехь яйра дӀа-яхана и Жумин «Волга». Оцу секундахь вехьа а вехьаш гучавелира ведда веана БиркӀа:

— ОстогӀпираллах! — доккха садаьккхира цо.

— БиркӀа! — массарна а хозуьйтуш вистхилира цуьнга жима бежӀу талви. — Ги тхуна и хьан «хьекъалан хӀорд»!

— ХӀун юьйцу ахьа?! — оьпӀазвахара БиркӀа.

— Дера, БиркӀа, — велавелира кӀена Хьамид, — нахана а хезаш цхьа ша тайпа декий-кха и шуи Жумин сел экама кит! Ма клубан майданехь белхалош-кий, ахархошкий уьнада даьккхийта дагахь кхаьбна дӀа-цара аша иза!...

— Тамаша бу, вежарий, — вистхилира Гумар, — лху юьштахь кхул тӀаьхьа кхин йоргӀа оцу Жумас техкаяхь...

ЧУЛАЦАМ

Икс шоьтан буса	3
Тийна эвла а, цигара нах а	3
БежIуй а, Сапи а	20
Жумин тобанехь	37
Операци «Икс»	42

Музаев Нурдин Джамалдинович

СВИТА ПРИЗРАКОВ

Редактор Х. М. Джабраилов
Лудожник А. Ясуев
Художественный редактор Ю. А. Шевченко
Технический редактор А. Н. Поздняков
Корректор З. А. М. Яндарбиев

Сдано в набор 5. X. 1976 г. Подписано к печати 20. XII 1976 г.
Формат 70х108 1/32. Бумага типографская № 2. Объем 1,75(2,45) п. л.
Уч.-изд. л. 2,99. Тираж 5000. СФ00466.

Чечено-Ингушское книжное издательство по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Чечено-Ингушской АССР, Грозный, 21, улица Ленина, 14.

Заказ № 8605 Типография им. И. Н. Заболотного. Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Чечено-Ингушской АССР, Грозный, улица Интернациональная, 12/33.
Цена 19 коп.

Шалонская сельская
Библиотека № 1
Инвентарный № 1066

Мах 19 кеп.

СВИТА ПРИЗРАКОВ
(на чеченском языке)